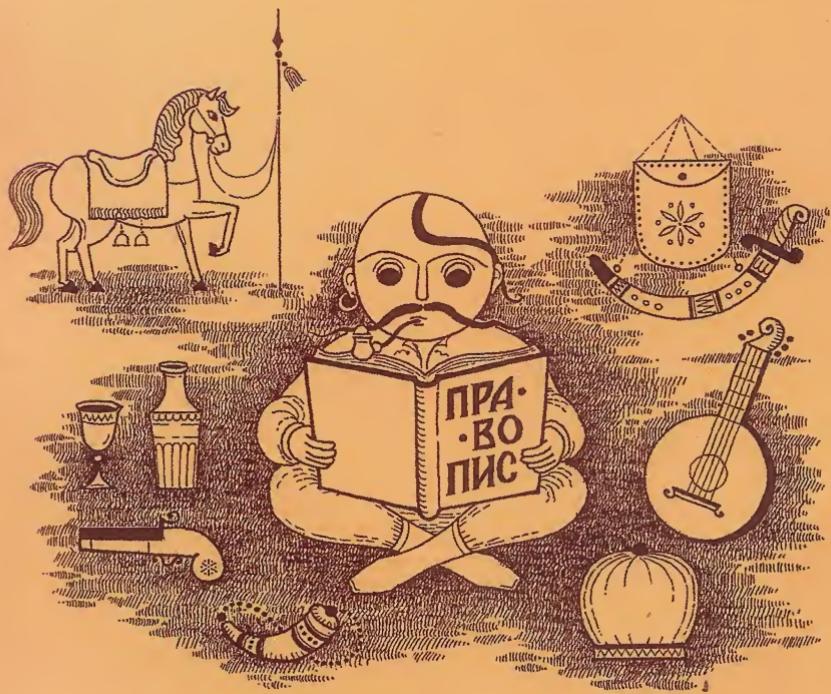

Ірина Фаріон

ПРАВОПИС – КОРСЕТ МОВИ?

Український правопис як
культурно-політичний вибір

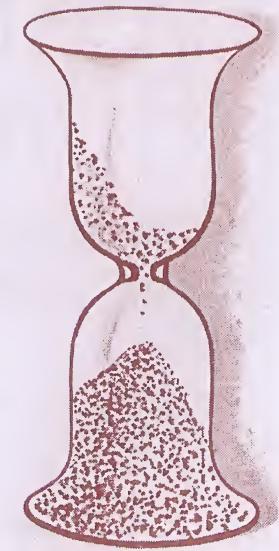
Ірина Фаріон

ПРАВОПИС –
КОРСЕТ МОВИ?

Ірина
Фаріон
Я відмінно писала
алго-мову з ім'ям
небі підлітком!

2015.

01.03.
І.

А ЧАС МИНАЄ...

Малюнок Оксани Вовк

Ілюстрації
Романа Скиби

Ірина Фаріон

ПРАВОПИС —

Світлій пам'яті мовознавців —
творців першого академічного і соборного
Правопису 1929 року присвячую

КОРСЕТ МОВИ?

український правопис як
культурно-політичний
вибір

Видання друге, виправлене і дополнене

Львів
Видавництво "Свічадо"
2010

УДК 811.161.2'35

ББК 811.411.1-8

Ф 24

Рецензенти:

- Ігор Калинець, письменник, лавреат премії ім. Тараса Шевченка.
Левко Полюга, професор, доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник
Інституту українознавства АН України ім. І. Крип'якевича.
Зеновій Терлак, кандидат філологічних наук, завідувач катедри української мови
Національного університету ім. Івана Франка.
Оксана Микитюк, кандидат філологічних наук, доцент катедри
Національного університету "Львівська політехніка".

Видавництво спирається на
"Український правопис. Проект найновішої редакції" (1999)
Інституту української мови НАН України.

Рекомендувала до друку

Вчена Рада Національного університету "Львівська політехніка".
(Протокол № 35 від 1 березня 2005 р.)

Фаріон Ірина

Ф 24 Правопис — корсет мови? Український правопис як культурно-політичний
вибір. — Львів: Свічадо, 2010. — 120 с.

ISBN 978-966-8744-16-7

Досліджено одну зі злободенних проблем сучасного мовознавства — ортографічну.
Правописне життя мови висвітлено у лінгвістичному, історичному і політичному
аспектах. Розкрито знакове культурно-політичне навантаження правописних норм і
вагому роль у цьому позамовних чинників.

Для найширшого кола читачів, що прагне відкривати правду і змінювати своє життя
завдяки мові.

ББК 811.411.1-8

ISBN 978-966-8744-16-7

© Ірина Фаріон, 2004

© Монастир Свято-Іванівська Лавра, 2004

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

1933 року пройшов російський більшовицький варвар — і зруйнував стіни мовного
дому. Більшість про це не знає. Багато хто
захотів забути. Новий час постколоніальної
України подарував мені потребу пізнати правду.
Цю правду, смисли якої відкрилися великому
Івану Франкові: "Пам'ятайте, мої други,
ширіть скрізь і все Правду і ніщо більше як
Правду. Бо хоча Правда зразу усім гірка, так
все-таки згодом вона скрізь бере верх і стає
солодкою спасителькою людства"*.

Правда найперше у тому, що мовні
факти ставали Долями людей, Долею країни,
Долею лінгвістів-творців правопису 1929
року. Їхня Доля через правдиві мовні факти
 стала їхнею Недолею: їх репресували і розстріляли, а українську мову не інакше як
звалтували російським "языком" — і народилася радянська укрмова із такими російськими
родимими плямами, як хелоун замість
геловін, Хемінгуей замість Гемінгвей, Менофій замість Методій, ефір замість етер,
матеріальний замість матеріальний, Юліан замість Юліян, Іуда замість Юда, аудиторія замість
авдиторія, Фауст замість Фавст, нема солі замість нема соли, не знати імені замість не знати імені, жити у Торонто замість жити у Торонті, ходити в кіно замість до кіна; пів'яблука замість пів яблука, Едіп замість Едип, Уальд замість Вайлд тощо.

* Франко Іван. Створеннє Світа. — Вінніпег, 1918;
перевидано 1993. — С. 8.

Що таке наше життя?
Це мінання.
Що таке книга?
Це тривання.
Що таке книга ще?
Це писемна мова.
Що таке мова?
Це дім народного буття
Що таке народ?
Це мова, у якій він живе.
Що таке врешті
правопис?

Це стіни цього мовного
дому.
Ірина Фаріон

I. ПРЕЛЮДІЯ ДО ВБИВСТВА

Той, хто бажає реформи суспільства, має у своєму розпорядженні такий ефективний засіб, як реформа мови.

Р. Блакар

Правопис —
це мовна конституція,
яка час до часу
потребує реформи.

Ірина Фаріон

Ці мовні факти стали підставою для убивства лінгвістичного ренесансу 20—30-х років ХХ століття. Віднайдена пам'ять про це — це дорога в майбутнє. Присвята цієї праці цим людям — це їхня присутність у нашому духовому житті і їхня подальша творчість у домі нашої мови. Це моя і більшості з нас дистанційованість від терористичного сталінсько-комуністичного режиму, що через орадянщену мову творив і далі творить окреме плем'я, відчужене від себе, — homo sovieticus.

Про це все я написала. Роман Скиба це все намалював. Богдан Трояновський це видав. Ви це прочитаете — і ми разом повернемо мові її справжній корсет, що підкреслює неповторну внутрішню природу.

Що таке наше життя?

Це щоденне вростання в слова, що є свідками правди і брехні. Треба лише вибрати — і не зупиняючись іти.

Класик еспанської літератури, філософ-мораліст XVII ст. Бальтасар Грасіян визначав: “Розсудливий робить спершу те, що нерозумний у кінці, себто один діє вчасно, інший — невчасно”¹. У контексті нашої правописної проблеми все було б гаразд, якби разом із проголошенням незалежності та всіма її невід’ємними атрибутами: прaporом, гербом, національними грошима та ін. — повернуто українцям єдиний науковий та соборний Правопис 1929 р., що тривало й ґрунтовно напрацювали визначні вчені-мовознавці з усіх теренів України.

Фундатором правопису ХХ століття був Іван Огієнко (1882—1972 рр.) — учений-енциклопедист, позаяк сфера його ґрунтовних наукових досліджень охоплює якнайширокіший спектр мовознавчих, літературознавчих,

...заборонений перший загальноукраїнський правопис 1929 року — це частка нашого розстріляного відродження, оскільки більшість його авторів репресовано і знищено комуністичним режимом. Прийняття пропонованих змін буде гідним ушануванням їхньої світлої пам'яті.

Олександр Пономарів.
Український правопис —
повернення до національних засад. — К., 2003. — С. 13.

¹ Бальтасар Грасіан. Кишенський оракул. — К., 2001. — С. 231.

Реабілітуючи вчених і письменників, що загинули в ці роки, ніхто не реабілітував їхню українську мову, і, головне, ніхто й ніде виразно не сказав, що тодішні заходи, спрямовані на ліквідацію української мови, були з самого початку злочинними і за метою, що ставилася, і за методами, що для її досягнення застосовувалися. Адже в цей час багатьох засуджено й розстріляно саме за мову, її відрив, її недостатнє зближення з російською...

релігійних та культурологічних проблем — тобто це огінкіяна із понад тисячею бібліографічних позицій. Мабуть, Огієнкові “Найголовніші правила українського правопису” (1918 р.) символічні, бо тільки сприймаючи мову як “вираз національної психіки” і як “душу кожної національності”, можна було обґрунтовано формувати її зовнішню оболонку, образно кажучи, одяг, що пристосований до її внутрішньої природи. Саме з огляду на такі засади Івану Огієнкові вдалося, по-перше, використавши найкраїніші традиції наявних правописних напрямів, закласти підґрунтя ортографічної системи, яка відображає найголовніші особливості фонетики й граматики розмовної мови українців; по-друге, відхилити низку сумнівних пропозицій щодо реформи української графіки; по-третє, вперше в історії української літературної мови на переважній частині України впровадити єдині загальнообов'язкові правописні норми².

17 січня 1919 р. вийшли друком “Головніші правила українського правопису, ухвалені Міністерством народної освіти для шкільного вжитку на всій Україні”. Підписав їх 37-річний міністр народної освіти Іван Огієнко. Однак у жовтні 1920 р., коли під навалою більшовиків Директорія полишила свою столицю — Кам'янець-Подільський, Іван Огієнко змушеній емігрувати до Польщі, а 1927 р. вийшла праця ученого “Нариси з історії української мови. Система українського правопису”.

² Ацилова В., Власенко В. Іван Огієнко і становлення українського правопису // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.Огієнка в контексті українського національного відродження. — Кам'янець-Подільський, 1992. — С. 102.

У титанічному творенні українського правопису брав якнайпотужнішу участь Агатангел Кримський (1871—1942 рр.). Народжений у Володимири-Волинському в родині нащадка бахчисарайського муля і литовської польки, він був одним із найвидатніших скондознавців світу, поліглот (близько 60 мов), мовознавець, етнограф, письменник, один із організаторів та творців Академії наук України, керівник її історико-філологічного відділу, директор у майбутньому розгромленого Інституту української наукової мови — автор близько тисячі наукових праць. Як зазначає Василь Німчук, очевидно, Агатангел Кримський в основному доповнював і впорядковував “Найголовніші правила українського правопису”, які схвалило спільне зібрання Академії наук 1919 і 1920 рр.³ Вони вийшли вже за редакцією Агатангла Кримського 1921 р. і визначили на певний час стандарти нашої ортографії. Працюючи над правописним удосконаленням, учений мав на меті “якнайбільше спростити систему нашого правопису, наблизити його до живої мови і не ламати вже встановлених принципів”⁴. Однак почалося найвідвертіше “ламання принципів” українізації, себто держава закрила більшість установ, які започаткував Агатангел Кримський, а він, утративши всі засоби до існування, опинився у Звенигородід ледь животюочі. І хоч 1938 р. його несподівано запросили до Інституту мовознавства

Все своєрідне, відмінне від російського в її фонетиці, граматиці, лексиці, фразеології систематично усувалося як “буржуазно-націоналістичне”, “застаріле”, “побутове”, “хуторянське”.

Орест Ткаченко.
Мовне самоствердження української мови на тлі історичного досвіду картини світу // Дивослово. — 1994. — № 4. — С. 18.

³ Німчук В.В. Проблеми українського правопису в ХХ ст. // Український правопис. Проект найновішої редакції. — К., 1999. — С. 252.

⁴ Павличко Соломія. Націоналізм, сексуалізм, орієнталізм. Складний світ Агатангла Кримського. — К., 2000. — С. 34.

Та хоч у цей правопис 1933-го року і вноситься силу новин, які відверто ведуть до русифікації та штучного наближення української мови до російської, все ж і цей правопис не задовільняє советських русифікаторів. Починається цькування й переслідування вже Затонського й Хвилі, звинувачених так само в націоналізмі, як вони звинувачували в цьому Скрипника, і замість

керувати аспірантурою, за абсурдною логікою репресивної держави 20 липня 1941 р. вченого — хворого і знеможеного — заарештували за “антирадянську націоналістичну діяльність” і відправили на заслання до Казахстану, де він, геть виснажений хворобою й голодом, помер 25 січня 1942 року⁵. Про складний шлях творення нашого правопису учений написав праці “Про научність фонетичної правописи” (1897 р.), “Нарис історії українського правопису до 1927 р.” (1929 р.) та вже зазначений відредагований перший декретований український правопис.

До складу Правописної комісії 1918 р., яку очолював Іван Огієнко, входив і Євген Тимченко (1866–1948 рр.) — провідний учений, що здобув загальне визнання своїми численними працями із сучасної української мови, зокрема синтаксису й історії української мови, діялектології, порівняльного мовознавства і найяскравіше — із лексикографії (“Історичний словник українського язика”). Питання українського правопису відображене у його працях “Управильнення українського правопису: Desiderata в справі нашого правопису” (1925 р.) і “До проекту українського правопису” (1926 р.). 1938-го року професора Євгена Тимченка як представника лінгвістичної етнографічної школи, що пропонувала повернення та творення мовних явищ на суто національній основі, арештовано і заслано на 6 років до Красноярського краю. Професор добре усвідомлював, що його провина лише “в українській ідеольгії, але що робити — я українець”, і саме через те його так боліло, що

наша “національна свідомість ще твердо спить. Ви собі і уявити не можете, як ми замоскалили”⁶.

1925 року Рада Народних комісарів ухвалила створити нову Комісію для подальшого впорядкування вже напрацьованого правопису. Це завдання передусім доручено знаним професорам-мовознавцям Агатангелу Кримському, Олексі Синявському, Всевалоду Ганцову та великій групі інших знаних філологів, серед яких і Євген Тимченко, Олена Курило, Сергій Ефремов, Григорій Голоскевич, Микола Хвильовий та ін. Доведено до комісії і визначних учених Західної України Степана Смаль-Стоцького, Володимира Гнатюка та Василя Сімовича.

Олекса Синявський (родом із Запоріжчини) — провідний нормотворець української літературної мови 1917–1931 рр. (монографія “Норми української літературної мови”, 1931), автор близьких праць із української фонетики, діялектології, синтаксису тощо, а також “Короткої історії “Українського правопису”” (1931 р.) — був фактичним редактором осьового тексту “Українського правопису” 1927 року (його Проект опубліковано 1926 року). Цей учений — один із тих трьох індивідуальностей, які визначили розвиток української літературної мови, тобто її норми на всіх рівнях. Якщо Тарас Шевченко заклав перші загальнонаціональні основи української літературної мови своєю геніальнюю інтуїцією, а Борис Грінченко своїм методичним

виданого ним правопису складається проект ще одного, який так і не побачив світу, бо остаточному його оформленню перешкодила війна з Німеччиною.

І.Ж. Заходи советів русифікувати українську мову // Львівські вісті. — 1943. — 4 вересня. (цит. за Василь Лизанчук. Навічно кайдани кували. — Львів, 1995. — С. 217-218.)

⁵ Із порога смерті. — К., 1991. — С. 278–282.

⁶ Уляна Єдлінська. Євген Тимченко — член наукового товариства ім. Шевченка у Львові // Українська історична та діалектологічна лексика. — Львів, 1996. — С. 25.

...український правопис 1928–1929 рр.

своєю ідеальною спрямованістю, своїм пориванням до розширення

функціонального статусу української мови на українські етнічні території, які не були в межах радянської

України, сумлінно опрацьованими нормативними основами загальнонаціональної наукової мови виражав тут зруму і перспективну тенденцію розвитку літературної мови, яку

І. Огієнко вже в 1907 році бачив і радо вітав: українська літературна мова “робиться справді репрезентанткою національної єдності, спільним для всіх діялектів рідним огнivом, що сполучає їх в одну органічну цілість”.

Микола Жулинський.

підходом і впертою працьовитістю, то Олекса Синявський, як науковець, вніс у процеси нормалізації мови глибоке знання, науковий досвід і розуміння тенденцій розвитку⁷. Отож було за що 1937-го року його репресувати і розстріляти.

Третью особою комісії був Всеволод Гандов (родом із Чернігівщини) — глибокий знавець української діялектології, зокрема північних говорів (“Діялектологічна класифікація українських говорів”, 1926 р.), лексикографії та історії української мови (вивчення говорів привело вченого до перегляду всієї схеми історії української мови, з огляду на яку цілком відпадала теорія “прадруської єдності” — цієї, за Євгеном Тимченком, зайвої абстракції) — був членом правописної комісії та автором розділу “Фонетика” у Проекті українського правопису (1926 р.). І як вислід такої діяльності — репресований у справі Спілки визволення України 1929–46 рр., 1949–1956 рр.⁸

До складу редакційної колегії правописної комісії, а це перелічені вище вчені, згодом було введено і Григорія Голоскевича (родом із Хмельниччини) — автора праць із діялектології Поділля і опису Євсевієвого Євангелія 1283 р. Він уклав перший, найкращий і найповніший “Правописний словник” української мови (блізько 40.000 слів) (1914 р., 7-е вид. 1930 р.). Зрозуміло, що така ортографічна пам’ятка стала основним свідченням проти нього на процесі СВУ (Спілки визволення

України) 1929 року і як вирок — 5 років ув’язнення. Учений не витримав зневажань і 1935 року наклав на себе руки.

26 травня — 6 червня 1927 року в Харкові відбулася Всеукраїнська правописна конференція, у якій брало участь понад 50 делегатів, які представляли всі історичні землі, заселені українцями, серед них і вчені зі Львова: академік Кирило Студинський, професори Іларіон Свенціцький і Василь Сімович. Обговоривши проект правопису і відповідно проголосувавши, делегати затвердили новий правописний кодекс, а 6 вересня 1928 року нарком освіти Микола Скрипник підписав його до виконання. Правопис набув чинності в січні 1929 року. Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові також приєдналося до цієї ухвали⁹.

Крізь ухвалений правопис проступає типічна праця, глибокий інтелект і кров видатних подвижників нашої винищуваної, але незнищеної мови, що внеможливлює чергове зятиштя у правописній царині і безпринципне виправдання невчасністю цієї проблеми. Не ми вибираємо час, а навпаки — нас він виaprobowe. І тільки сильні індивідуальності становлять реальним знаком часу, відчуваючи силою свого духу та глибиною інтелекту його нагальну потребу: себто природний розвиток мови у сув’язі внутрішньо- та позамовних чинників напротивагу політичному диктатові.

Газети й інші видання перейшли на новий правопис негайно — у травні 1933 року, ще до його публікації, і непідготовані читачі опинилися перед доконаним фактом. Вражені викладачі й студенти ралтом виявили, що правила, яких вони дотримувалися, не дійсні, а які дійсні, — не знати. Спочатку правила опублікували у малопоширеному журналі “Політехнічна освіта”, 1933. Окремою книжкою вони з’явилися наприкінці 1933 року.

Юрій Шерех.
Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941) //
Пороги і запоріжжя. —
Харків, 1998. — Т. 3. —
С. 341.

⁷ Шевельов Юрій. Покоління 20-х років в українському мовознавстві // Слово. — 1993. — Число 6. — С. 6.

⁸ Українська мова. Енциклопедія. — К., 2000. — С. 86.

⁹ Німчук В.В. Проблеми українського правопису в ХХ ст. // Український правопис. Проект найновішої редакції. — К., 1999. — С. 255–256.

II. ДО ІСТОРІЇ НАШОГО ПРАВОПИСУ

За певних історичних умов саме вибір варіанта написання може стати символом і показником культурної дистанції.

Галина Яворська

Правопис у всіх народів — річ практична, річ звички, і зміна його не повинна б викликувати ніяких трагедій, ніяких заверюх. Головно, коли ті зміни не надто радикальні. Та це воно так, коли народ живе серед нормальних умов, коли має змогу сам рішати про всі свої справи, коли його життя не заколочують дошкульні бурі.

Василь Сімович.
Літери і політика.
Там само. — С. 196.

Наша графічна система письма у формі кирилиці та правопис як система ортографічних знаків — поняття навзаки залежні. Ортографія, відображаючи внутрішнє наповнення графічної системи, є водночас і зовнішньою оболонкою мови. Відомо, що кирилицю називано на честь упорядника слов'янської писемності просвітителя Кирила, якому належить функція кінцевого впорядкування так званого кириличного алфавіту, генетично пов'язаного ще з надчорноморською єрогліфікою, себто з алфавітом, що згодом під грецьким впливом і на грецькій основі вироблявся протягом тривалого часу (VI—V ст. до н.е. до IX ст. н.е.)¹⁰. Винахід Кирила — це не початок, а завершення процесу, який водночас став початком нового пристосування, а далі і часткового звільнення нашої фонетики й

¹⁰ Огіенко Іван. Історія української літературної мови. — К., 1995. — С. 241.

морфології від насправді чужої для нас кирилиці у її болгарському варіанті. Варто наголосити й на тому, що на початковому етапі становлення своєї писемної традиції більшість слов'янських мов взагалі не користувалися абеткою, створеною саме для них. Йшлося лише про елементарне прилаштування системи чужої мови до потреб власної¹¹.

Ортографія давньоруських писемних пам'яток не мала засобів для відображення окреміших фонетичних ознак української мови, зокрема таких: а) д.-руськ. жерело (укр. джерело); б) д.-руськ. улица (укр. вулиця); в) наповненість д.-руськ. ъ (читання як є замість і); г) подвоєна зм'якшеність приголосних у групі іменників *-ъє; г) ствердіння приголосних перед [e]; д) дієслівне закінчення -мо, яке виникає у письменстві аж у XIV ст., хоч старіше від Київської держави; е) відсутність графічних знаків, які б передали перетворення етимологічних (давніх, історичних) о, е в новозакритих складах (давньоукраїнські книжники знайшли спосіб передавати лише подовжений голосний е перед пом'якшеним приголосним, позначаючи його літерою ъ, а подовжене о аж із сер. XIII ст. стали передавати літерами у, оу, ю); е) замаскована справжня фонетична природа ъ, ѿ тощо¹².

Чужа ортографія, себто церква та її мова, за Степаном Смаль-Стоцьким, “довгий час

Пропуск або додання однієї літери може означати загибель усього світу.
Вислів із Талмуду

Галина Яворська.
Прескриптивна лінгвістика як дискурс.
Мова. Культура. Влада. — К., 2000. — С. 192.

¹¹ Брайчевський Михайло. Походження української писемності. — К., 1998. — С. 70.

¹² Царук Олександр. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. — Дніпропетровськ, 1998. — С. 124.

Назагал роль письма не можна цілковито звести до нетривалих політичних маніпуляцій, оскільки воно виступає важливим культурним символом: образ сакральних і магічних писемних знаків супроводжує людину впродовж усього існування цивілізації, виступаючи вагомою складовою нашої ментальності.

Олена Гузар.
Майбутнє українського правопису на тлі ортографічних змін у європейських мовах//
Українська мова. 2003. — № 4. — С. 117.

закривали дійсний стан речей у нас на Русі”¹³. І власне через це маємо наукову непевність щодо встановлення хронології процесу подвоєння приголосних у групі іменників на *-ъє (типу знання — знаніє) та процесу ствердіння приголосних перед [e] (типу день—день). З цього приводу слушно бідкається Михайло Максимович, адже чужий правопис змушує філолога рухатися “манівцями”, “навпомацки”, бо “замість списків, де буква часто залежить від руки, що пише, є живі звуки мови”¹⁴. Це свідчує, що “безперервність ортографічної традиції, маючи свою цінність як об’єднавчий елемент певної культури, є водночас перешкодою при відтворенні конкретної фонетики різних історичних періодів розвитку мови, особливо найдавніших”¹⁵. Через це доводиться відрадно задовольнятися логічними помилками писарів, а також “позбавленими архаїзуючого маскування правописної традиції” латинськими текстами у польському варіанті XVI—XVII ст., бо тут “набагато ясніше, ніж у староукраїнських кириличних текстах, прозирають риси тодішньої української фонетики”¹⁶.

¹³ Царук Олександр. Там само. — С. 106; Ткаченко О.Б. Російська та церковнослов'янська мова (російської редакції) як джерело реконструкції найдавнішого періоду історії української мови //Мовознавство — 1993. — № 2. — С. 13–14; Піторак Г.П. Занепад зредукованих ъ, ь і його вплив на формування фонологічних систем слов'янських мов //Мовознавство. — 1998. — № 2–3. — С. 6; Ткаченко О.Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі //Мовознавство. — 1998. — № 2–3. — С. 15–16.

¹⁴ Цит. за Царук Олександр. Там само. — С. 106.

¹⁵ Ткаченко О.Б. Російська та церковнослов'янська мова... Там само. — С. 13.

¹⁶ Ткаченко О.Б. Там само. — С. 14.

А мова у той час, як утаємничена магматична сила, нуртувала, розвиваючись і змінюючись. Чужий правопис, як чужий одяг, не відповідав її, як зазначає Іван Франко, “внутрішній вдачі”: “Руський язик пишуть ортографією, не виведеною з природи його звуків, але позиченою від церковнослов'янської і зближеною до російської. В письмі означають звуки не так, як їх чується в поправній людові вимові, але буквами, вживаними у відповідних випадках у церковнослов'янському письмі. Наслідком цього принципу стало неможливо, незважаючи на всякі приписи та пояснення, представити руську мову граматично так, як цього вимагає її внутрішня вдача”¹⁷. Цей процес одвічної зміни внутрішньої суті — мови — добре розуміли самі болгари. Невідповідність між живим мовним організмом та закостенілим правописом у вже усталеній графічній системі вимагала правописної реформи, і таку реформу здійснив перший митрополит Тирновський Євфимій у половині XIV століття. Під кінець XIV ст. цей правопис прийшов і в Україну і мідно закоренився аж до початку XVII ст., а почасти — і до XIX. Проблема хіба в тім, що він був ще менше відповідний до наших потреб, як попередній, позаяк Євфиміїв правопис спрямовано на потреби болгарської мови, і аж ніяк не інших слов'янських, зокрема української. Для прикладу, цей правопис уживав ь замість ъ в кінді слова (відтоді давня форма ѹ вимова грецького слова аминъ перетворилася хибно в

¹⁷ Франко Іван. Азбучна війна в Галичині 1859 р. // Зібрання творів: У 50-ти томах. — К., 1982. — Т. 47. — С. 614.

Разом з християнським благочестям, після грецького обряду, ми прийняли книги церковні, писані в язиці старослов'янськім. Хоча й був той язик подібним до нашого, та вже ж від нього відрізнявся. Було б се для руського народу кориснішим, коли б ми з почину мали церковні книжки руським язиком і чисто руський язик розвивали.

Іван Верхратський

Оксана Микитюк.
А для мене найдорожчі кургани Вкраїни //
Дивослово. — 2003. — № 12. — С. 56.

нову: аминь з м'яким и в кінці слова); такі форми, як твоа, святаа; юс великий замість ъ, я, о та ин. Зокрема наша славна Переопонницька Євангелія (1556–1561) — берегиня духу живої мови — писана чужим правописом, із якого годі видобути на поверхню українську форму: створіль, вишоль, нъекотораа тощо¹⁸. Промовисто щодо цього розмірковує і Пантелеїмон Куліш: “Оттак письменний язик помалу та несвідомо відчужується від народу, і люди привикають уважати се зовсім природним, коли пишеться переважно по-церковнослов'янські або по-російські. Чи ж може така література піднести освіту народу?” “Письменні люди прийшли з землі чужої і принесли інший язик укупі з Божим словом... Отож природня мова тинялась по лісових заступах укупі з давніми піснями і звичаями, а новоукована, нібито вища мова княжила у високих будинках і судила по городах і селах, і писала книжки і судні грамоти по монастирях”¹⁹. Слушно зазначає Михайло Брайчевський, що вкрай важливо досліджувати ортографію найдавніших документів, бо вона, на щастя, засвідчує цікаві відхилення від норм XI ст. і пізнішого часу, наприклад, нечасте вживання редукованих (коротких) голосних ъ зі зміною на о, ь на е або звичайного пропуску в позиції, де вони мали б стояти. Бо, зрозуміло, що це пізніші знаки, привнесені через болгарську кирилицю, мабуть, уже в X ст.²⁰

Розвиток освіти і шкільництва у XVI ст. кардинально загострив правописну проблему і

¹⁸ Огієнко Іван. Там само. — С. 229–230.

¹⁹ Цит. за Царук Олександр. Там само. — С. 106.

²⁰ Брайчевський Михайло. Там само. — С. 146, 150–151.

вже у Львівській граматиці “Адельфотес” (1591 р.) віднаходимо нашу “заполітизовану” літеру г (до цього вживали кг), яка отримала ґрунтовну лінгвістичну прописку у “Граматиці слов'янській” (1619 р.) Мелетія Смотрицького. Власне за нормами “Граматики...” Мелетія Смотрицького впорядковано всі церковнослов'янські тексти на сході і півдні Славії, себто всіх слов'ян, які використовували кирилицю. Саме ця “Граматика...” на всі 150 років стала головним джерелом граматичного знання для всіх слов'ян і аж до 2-ої пол. XVIII ст. не знала собі рівних у слов'янській філології. Із стосовних до нашої теми проблем завважимо, що великий філолог Мелетій Смотрицький установив правила вживання літер на позначення голосних і приголосних, уживання великої букви, розділових знаків, правила переносу тощо. Очевидно, що характер норм Мелетія Смотрицького “благотвортно впливув на усталення ортографії й пунктуації староукраїнської літературної мови”²¹, однак пам'ятаймо, що Мелетій Смотрицький описував і систематизував граматично-правописні категорії церковнослов'янської мови пізнього періоду, лінгвістично-термінологічні назви яких і дотепер функціонують у російській граматиці на зразок ім'я, містоименіє, глагол, причастіє тощо; назви відмінків: іменительний, родительный, дательный... тощо; числа: единственное, двойственное, множественное. Попри усвідомлення незаперечної цінності “Граматики...” Мелетія Смотрицького,

Розвинутися окремому українському правописові в XVI–XVII вв., коли народна мова почала входити у свої права, — не дозволила церковна мовна традиція, скована окремими шкільними правилами, що дають докладні приписи, коли вживати яких церковнослов'янських знаків, головно тих, що здавна не мали окремої звукової функції...

Василь Сімович.
Українська мова і правопис// Українське мовознавство. — 1984. — С. 95.

...за своїм походженням російська літературна мова — це перенесена на московський ґрунт церковнослов'янська (з походження давньоболгарська) мова, що впродовж сторіч, зближуючись із живою народною мовою, поступово втратила своє чужомовне обличчя.

А.А. Шахматов.
Очерк современного русского литературного языка//
— М., 1941.
— С. 60.

розуміймо, що саме вона “скувала окремими шкільними правилами” живу народну мову, яка повсякчас проривалася у писані пам’ятки. Постійно плутали закони про вживання і — ы, ъ — і, ъ — е; уживали церковних знаків, які не мали окремої звукової функції, на зразок ь, ъ; о, е — однаина, w, e — множина; ѧ — кінець і середина слів; ѧ — початок слів та ін.²²

На превеликий жаль, українська мова, як визначає Олександр Царук, на тривалий час була заступлена в державному, культурному та релігійному житті мовою старослов’янською — чужою з походження, відмінною за граматичною структурою. І “якщо для української мови прийняття церковнослов’янської мови стало гальмом її еволюції, то для іншої східної слов’янської мови — російської — таке припущення було напрочуд животворним”²³.

Відомо, що XVII ст. — це золотий вік в історії нашої культури: небачене з часів Київської Русі піднесення національної самосвідомості, розквіт науки, культури, мистецтва. Становим хребтом розвитку всіх цих складників культури — є мова у її зовнішньому правописному вияві. За час XVII ст. жива фольклорно-діялектна стихія могутнім струменем уливається до літературної мови старослов’янського зразка. Мусів пристосуватися до тих змін і правопис, який нагадував кригу, під якою нуртувала розбурхана мовна природа, що ось-ось у нестримі мала вилитися назверх. Серед таких фонетичних рис народної мови

²² Сімович Василь. Українська мова і правопис // Українське мовознавство. Упорядкував Ю.Шевельов. — University of Ottawa Press, 1984. — С. 95.

²³ Царук Олександр. Там само. — С. 105–106.

крізь традиційну ортографію проступає звучання ъ як і; перехід /o/ та /e/ в /y/ та /i/; попуттання на письмі і з ы та ін. Мова вимагала зміни зовнішньої оболонки відповідно до свого внутрішнього розвитку.

Але сталося, як влучно зауважує Іван Огієнко, “небувале революційне потрясіння” правопису: у березні 1708 року з наказу царя Петра I замінено стародавню кирилицю на нову гражданку, яка задовольняла потреби тільки російської мови. Так українське письменство силою поєднано з російським правописом, і вже не стало місця для літери г; повибивано, мов на полі бою, надрядкових значків над кириличними літерами, пристосованими до нашої вимови; ъ слід читати як е; понавписувано закінчень прікметникового відмінювання в родовому відмінку однини — аго (живаго); вилучено спонукальну форму з часткою нехай, а впроваджено да та ін., себто чужа форма якнайактивніше втрутилася у суть нашої мови. Однак усупереч накинутій гражданці Києво-Печерська лавра як осердя книгодрукування вперто видавала книги пристосовані до української мови правописом. Спочатку були штрафи, а 1720 року указ Петра I, відповідно до якого українську правописну систему цілком уподібнено до російської, а 1726 року Московський Синод наказав Лаврі: “И впредъ, какия церковныя книги когда печататся будут, велеть накрепко смотреть, дабы все правописание в литерах и в просодиях (наголос — И.Ф.) происходило соответственно великороссийских печатей, без всякого упущения...”²⁴. Отож правопис “вбито

Мовносвідомі, які повязані з графікою та ортографією, перебувають найближче до тих сфер психіки, що їх у школі І. Бодуен де Куртене називали “світлим полем свідомості”.

Олена Гузар.
Майбутнє українського правопису...
Там само. — С. 116.

Маркіян Шашкевич,
Яків Головацький та Іван
Вагилевич вперше в
Наддністрянщині ввели
до літературного вжитку
народну мову,
надрукувавши збірку
“Русалка Дністровая”
гражданським шрифтом із
використанням
правопису, створеного за
фонетичним
принципом..., що
викликало обурення
серед консервативних
галичан, які
користувались історико-
етимологічним
правописом Михайла
Максимовича.

Олена Гузар.
Лінгвоісторичний аспект....
Там само. — С. 72.

якраз тоді, коли він почав перероджуватися на потрібний для українського письменства новий правопис. А через це нормальний розвиток нашого правопису перервався більше як на століття²⁵ — і як наслідок до Київської академії впроваджено новий предмет — російську мову і новий правопис “по правилам господина Ломоносова”.

Ми вступили у чорне XVIII ст., яке є суцільним ліквідаційним темпом нашої високої культури. Слов’янорусська мова (штучна церковнослов’янська), зародившись наприкінці XVII — на поч. XVIII ст., пишним цвітом розквітає після указу 1720 р.²⁶ Слугуючи культурним потребам українців, і сло в’янорусська і витворена спільнотою слов’янська мова Григорія Сковороди, витіснили з ужитку вже освячену двома століттями староукраїнську літературну мову і з пристосованням до неї правописом. Об’єктивно вони відіграли деструктивну роль. Але, руйнуючи староукраїнську мову і відкриваючи тим самим простір для поширення в Україні російської літературної мови, ці штучні мови розчищали місце для нової української літературної мови — уже не на церковнослов’янській, а на сутто народній основі²⁷. А це означало творення правопису не традиційно-етимологічного, а фонетичного, себто такого, що дихає в унісон з мовою, легко лягає на її поверхню, охопивши пружно і довершено. Себто “пиши як чуєш — читай як бачиш” (Маркіян Шашкевич).

²⁵ Огієнко Іван. Там само. — С. 231.

²⁶ Русанівський В.М. Історія української літературної мови. — К., 2001. — С. 131–132.

²⁷ Русанівський В.М. Там само.

Кінець XVIII ст. ознаменований “Еней-дою” Івана Котляревського, що “ стала мостом між старою традицією і новими повівами”²⁸, тим мостом, де на одному просторі зійшлися паралельні варіанти звукового або морфологічного оформлення слова, словосполучень та ін., себто судільний пересит дублетів, який, по-перше, засвідчив просто вибухову потенційність народної мови, а по-друге, ця неусталеність, нестрункість, хаотичність вимагали нормалізування на всіх мовних рівнях, і зокрема ортографічному. Адже норма, серед яких і правописна, нагадує берег зі зведеню естетично-доцільною огорожею, щоб захистити одвічне мовне творення від витоку його назовні, себто — мова потребує форми, як людина одягу.

Починаючи від Івана Котляревського, кожен відомий письменник і науковець так чи так поправляв правопис, а в цьому випадкові чужу російську “гражданку”. Цього вимагала жива мова, маючи на це не лише очевидне право, але й нагальну, невідкладну потребу.

Батьком нового українського правопису став Олександр Павловський, автор “Граматики малоросійського наріччя”, яку написав 1805 року, а після довгих випрошувань у Російської Академії наук надрукував її аж 1818 р. Як свідчить лист автора до згаданої установи, Олександр Павловський неоднозначно ставився до української мови: прагнучи зберегти її, він усе-таки вважав українську мову діялкетом російської²⁹. Попри це, його

Першу спробу
створити правопис,
пристосований до
звукової системи
письма української
мови, зробив
О. Павловський,
намагаючись при цьому
всі українські слова
передати на письмі
максимально
наблизено до їхньої
вимови.

Олена Гузар.
Лінгвоісторичний аспект
унормування
українського правопису
//Про український
правопис і проблеми
мови. — Нью-Йорк —
Львів, 1997. — С. 72.

²⁸ Шевельов Юрій. Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І.П.Котляревського. — Чернівці, 1998. — С. 42.

²⁹ Лизанчук Василь. Там само. — С. 79–80.

Правопис —
не законодавець
мови, а лише її
найточніший образ.
Михайло Возняк

Іван Франко.
Азбучна війна в Галичині
1859 // Зібрання творів:
У 50-ти томах. — К.,
1982. — Т. 47.

заслуга полягає у фонетизації (відповідність висловленого написаному) українського правопису, себто у вивільненні живої мови від старослов'янських пут російського зразка у значенні змісту й форми водночас, а саме: вживання літери і на позначення фонеми /i/ (фонема — це звуковий тип, що розрізняє значення слова), що походить із давніх о, е, є (піпъ, стіль, літо); літери є на позначення сполучки /je/; двозвука іо на позначення /jo/ та ін. Його граматика вийшла саме до речі, адже кінець XVII — поч. XVIII ст. позначений шаленим зударом двох правописних принципів: 1) традиційний церковний (етимологічний), який має перевагу там, де церковна традиція в письменстві не переривалася (Галичина, Буковина, Закарпаття) та 2) фонетичний, де церковну традицію почала витискати нова літературна російська мова. Прихильником етимологічного правопису був професор, перший ректор київського університету, авторитетний учений-славіст, історик Михайло Максимович. Мабуть, відчуваючи пріреність чинного правопису і йдучи на поступки фонетистам, він пропонував ставити над літерами ô, ê, є дашки, якщо вони звучать, як /i/. Цей правопис не сприйняли ні Григорій Квітка-Основ'яненко, ні Петро Гулак-Артемовський, ні Євген Гребінка. Певне застосування він мав лише в Галичині аж до 1893 року, і то через зрозумілу неперерваність там української церковної традиції³⁰.

Однак галичани мали своїх захисників фонетичного принципу правопису (“читай —

³⁰ Русанівський В.М. Там само. — С. 168; Сімович Василь. Українська мова і правопис. Там само. — С. 95–96.

як бачиш, пиши — як чуєш”), що сприяв об’єднанню всієї України — це отці Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич і Ярослав Головацький. Визрівання фонетичного письма в Галичині мало свої передумови. Йшлося про можливий перехід на латинку (стаття Йосипа Лозинського “Про впровадження польського алфавіту в руське письменництво”, 1834 р.) і відповідь на цю статтю Маркіяна Шашкевича “Азбука і abecadło”, де він зазначає, що, прийнявши латинку, “будемо незрозумілі ні собі, ні чужим: собі, тобто слов’янам взагалі, через правопис, а іншим — через склад і дух мови”. На думку Маркіяна Шашкевича, кирилиця — спеціально створена для слов’янських мов, тому відображає їхні особливості і характер; саме вона зберегла русинів у Галичині як народ³¹. Протилежну щодо цього думку висловив згодом Іван Франко. Аналізуючи невтішні причини “не пізнаного значення руського язика і в XIX ст.”, учений, крім безсумнівного політичного чинника, а саме безодержавності, рекомендував “глибшої причини [...] шукати не деінде, як лише у впливі церковнослов’янського язика”, який замкнув нас “у черепашині шкаралюці перед чужими народами”³².

Попри полярну значущість цих двох думок, непроминальна заслуга Маркіяна Шашкевича полягала в тому, що, обстоюючи кирилицю, він усвідомлював потребу її реформувати, через те вилучив звайвий, бо неозвучений є; ы незалежно від походження

Письмо пов’язане з
релігією: арабський
алфавіт прив’язаний до
ісламського
культурно-історичного
ареалу, латинський і
слов’янокириличний
розмежовує католиків і
православних.

В.К.Журавлев.
Язык, языкознание,
языковеды.
— М., 1991. — С. 48.

³¹ Комаринець Т.І. Ідейно-естетичні основи українського романтизму. — Львів, 1983. — С. 130.

³² Франко Іван. Там само. — С. 613, 517.

... потреби українського письменства вимагали реформи правопису у ділі будови самої української мови, і за це реформування взявся П. Куліш. Засади свого правопису письменник виклав у вступі до "Записок о Южной Руси", популяризував їх у своїх численних виданнях, зокрема, в журналі "Основа". Найбільшим досягненням правопису "Основа" було усталення вживання літер і, и для передачі звуків української мови [i] та [и] будь-якого походження

Олена Гузар.
Лінгвоісторичний аспект унормування українського правопису // Про український правопис і проблеми мови. — Нью-Йорк — Львів, 1997 р. — С. 72–73.

заступив ліteroю и; давні о та е, як і в Олександра Павловського, передавав через і; впровадив до гражданки церковне є, але з послідовним уживанням у відповідній фонетичній поезії моє, маєши; уперше вжив ио, ьо: ройом, зъобали та ін. — себто запровадив грамську азбуку. І якщо галичани нерадо, а то й зовсім не закріплювали цих новацій, то вони гарно, з легкої руки Левка Боровиковського та ін. проросли на Великій Україні.

Великим популяризатором і співторцем цього правопису на Східній Україні став винятковий знавець "усіх найтонших і найтендітніших відтінків нашої мови"³³ Пантелеймон Куліш. За метафоричним висловом Василя Сімовича, він "зреформував і той назверхній одяг [літературної мови — I.Ф.], у який вона була вбрана, ті знаки, що її віддають на папері, — зреформував і український правопис"³⁴. Найважливіше у Кулішевій реформі те, що "ті (зреформовані — I.Ф.) знаки вже відразу мали вказувати, що ми маємо до діла з окремою мовою, самостійною"³⁵.

Говорячи про "кулішівку", мусимо мати на увазі Кулішів правопис 1856–1862 рр., а саме надруковані "Записки о Южной Руси", "Граматка", "Метелики", українські писання в "Основі" 1861–1862 рр. Це був раціональний шлях між фонетичним та історичним правописом. Але й за це його звично звинуватили у політичному сепаратизмі, правопис

назвали "знаменем русской розни", та ще й приплемі до цього "польские деньги, которые действительно кокетничают с кулишівкої"³⁶.

Над удосконаленням Кулішевого правопису працювали визначні вчені, об'єднані у "Південно-Західний відділ російського географічного товариства" (1873 р.). Передусім це співавтори вдосконаленого правопису Павло Житецький і Кость Михальчук, а також Володимир Антонович, Михайло Драгоманов, Микола Лисенко, Павло Чубинський. До кулішівки внесено певні зміни: йотований звук і вперше почали позначати ї, йотований е — ліteroю є, у кінці слова перестали вживати ь, вибуховий г передали не ліteroю g, а букво-сполученням kg, однак прославлений українофоб Михайло Юзефович, родом українець, розпочав завзяту боротьбу проти такого правопису — і як наслідок Емський указ 18.05.1876 року: "...чтобы при печатании исторических памятников безусловно удерживалось правописание подлинников, в произведениях же изящной словесности не было допускаемо никаких отступлений от общепринятого русского правописания", себто слова української мови слід було записувати російськими літерами. Так контроль за графікою та правописом став своєрідним різновидом політичного контролю, який протривав до 1905 р.

У середовищі української інтелігенції він дістав іронічну назву "ярижка" від назви кириличної літери ы — єри. Характерно, що

³³ Сімович Василь. Кулішева мова й "кулішівка" // Українське мовознавство. — University of Ottawa Press, 1984. — С. 100.

³⁴ Сімович Василь. Там само. — С. 100.

³⁵ Сімович Василь. Там само.

Контроль за графікою та правописом став своєрідним різновидом політичного контролю, який протривав до 1905 р.

Ірина Фаріон

³⁶ Огієнко Іван. Історія української літературної мови. — К., 1995. — С. 234.

Фонетичний правопис давав відразу писаному чи друкованому слову ознаку чогось окремого від російської мови, чогось самостійного — і москофільська частина українського громадянства на західних землях, та частина, що стояла за одну літературну мову з Росією, що не признавала потреби самостійної української літератури, не вірила в її розвиток, — бачила, не без причини, в заведенні Кулішевого правопису в школі упадок свого впливу серед народу, а то і гріб для своїх ідей.

Василь Сімович.
Літери і політика (п'ятдесят років фонетичного правопису в Галичині і на Буковині) //
Українське мовознавство. — University of Ottawa Press, 1984.
— С. 193.

національно самодостатні українські письменники користувалися “ярижкою” лише в творах, призначених для друкування у Росії, в приватному листуванні і в творах, опублікованих у Західній Україні, вони використовували “кулішівку”³⁷.

Відтак епіцентр боротьби за правопис, що відповідний “мовній вдачі”, зосередився в Галичині. 1893 року супротив між захисниками історичного (етимологічного) правопису та фонетистами (розумій “кулішівка”) сягнув кульмінації. Очевидно, що це була боротьба політична. Фонетичний правопис, як вичерпно визначив Василь Сімович, “давав відразу писаному чи друкованому слову ознаку чогось окремого від російської мови, чогось самостійного — і москофільська частина українського громадянства на західних землях, та частина, що стояла за одну літературну мову з Росією, що не признавала потреби самостійної української літератури, не вірила в її розвиток, — бачила, не без причини, в заведенні Кулішевого правопису в школі упадок свого впливу серед народу, а то і гріб для своїх ідей”³⁸.

Але у вересні 1893 року після виснажливої політично-правописної боротьби засвітило сонце — і діти у школах Галичини й Буковини за розпорядженням міністерства освіти Австрії (лише шлях через державне в законення найкоротший) отримали підручник

³⁷ Українська мова. Енциклопедія. — К., 2000. — С. 478, 745.

³⁸ Сімович Василь. Літери і політика (п'ятдесят років фонетичного правопису в Галичині і на Буковині) // Українське мовознавство. — University of Ottawa Press, 1984. — С. 193.

Степана Смаль-Стоцького і Федора Гартнера “Руська граматика”, написаний за фонетичним правописом.

Лише десятилітня фанатична впіртість професора Степана Смаль-Стоцького у відстоюванні фонетичного правопису та його єдино правильний шлях боротьби — тільки через уряд, бо ж школа установа державна, — дали омріяний результат. А за той час “не було такого брудного болота, яким би по газетах і на вічах противники його, проф. Стоцького, не обкідували”³⁹. Казали виготовити на основі фонетичного правопису граматику — виготовив; казали, що це справа непопулярна серед громадянства, — кинувся популяризувати; казали, що цей правопис не дієздатний, — впроваджував його у часописах Буковини... Таки мудрі австріяки: переконав їх професор, а сусіди наші, північні, натомість висловили ноту дипломатичного протесту проти зміни етимологічного правопису на фонетичний... І теперішні вітри дууть з того самого боку, бо як-то на їхні “рускоязничні” голови новий Проект правопису? Скільки-то, як зауважив Іван Котляревський, вони поміж нас вештаються, а через свій луб’яній язик і досі наше “вареники” не вимовлять. Але не так тії вороги, як наші москофіли...

Основну науково-лінгвістичну запомогу у донкіотівських змаганнях професора Степана Смаль-Стоцького мала “желехівка”, себто правопис, яким вийшов “Малорусско-німецький словар” (1886 р.) Євгена Желехівського. Він надав, аналогічно до подвійного значення

Значення правопису звичайно не доводиться, а визнається культурними людьми як безперечний факт культурного життя народу.

Булаховський Леонід.
Загальне мовознавство //
Вибрані твори в п'яти томах. — К., 1975. —
Т. 1. — С. 255.

... характер правопису випливає з національно-політичного світогляду людей, що борються за чи проти нього і завжди є козирною картою у політичних баталіях.

Ірина Фаріон

літер я, є, ю, букві ї такого самого подвійного значення (*лїс, іду, нїс* < нести, *ніс* < носа)⁴⁰, впровадив йо, ьо (його, нього), позначив м'якість свистячих (*сьвіт*) — узагалі Желехівський із 1876 року впровадив до кулішівки багато послідовностей. Отож подію 1893 року Василь Сімович називає перемогою “українськості в Галичині над неясним рутенством і “общеруським” баламутством”⁴¹.

Разом із російською революцією у жовтні 1905 р. упали всі заборони на український правопис, накладені законом 1876 року. Знаний “Словарь української мови” за ред. Бориса Грінченка вийшов у децьо видозмінений кулішівці з такими новими особливостями: вживання літери г на позначення проривного g; позначення м'якості кінцевого р; написання — и на початку слова (иній, інший) тощо. Цей “Словарь” справив колосальний вплив на процес нормування української літературної мови, хоч такої мети упорядник перед собою не ставив⁴² і хоч, як по-філософському зазначив Дж. Г. фон Райт, “... норми позбавлені значення істини, вони ані істинні, ані неправдиві”⁴³, але вони — що найважливіше — культурно і політично знакові. Застановімся над тим, що, по-перше, графіка та ортографія усвідомлюються як невід'ємний

⁴⁰ Це власне те, що тепер відкинуто, хоч це дуже прикметний для нашої мови закон. Відтак це фатально вплинуло на нашу ортоепію (вимову), як і тверда вимова [свіятій] замість [сьвіятій].

⁴¹ Сімович Василь. Літери і політика. Там само. — С. 197.

⁴² Рusanівський В.М. Історія української літературної мови. — К., 2001. — С. 263.

⁴³ Цит. за Яворська Г.М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс. Мова. Культура. Влада. — К., 2000. — С. 255.

і необхідний складник самобутності етносу (у середньовічні мова народу ототожнювалася з його графікою)⁴⁴; по-друге, письмо пов'язане з релігією: арабський алфавіт прив'язаний до ісламського культурно-історичного ареалу, латинський і слов'янокириличний розмежовує католиків і православних (наприклад, серби і хорвати); по-третє, правопис набуває символічного значення як в окремих елементах, так і в системі в цілому, стаючи засобом “демонстрації ідентичності”: “У цьому розумінні роль письма аналогічна до ролі пропорів, гербів та ін. культурних символів”⁴⁵; по-четверте, характер правопису випливає з національно-політичного світогляду людей, що борються за чи проти нього і завжди є козирною картою у політичних баталіях.

Себто за безневинною зміною написаної букви (не без цього впливу існує фразема “буква закону”) приховано глибинний процес переорієнтації цілих народів то на Захід, то на Схід, то на єдність і єдність країни, то на саму смерть: “Пропуск або додання однієї літери може означати загибель усього світу”⁴⁶.

Згадаймо, що “...правописна боротьба в Галичині, на Буковині й на Закарпатті мала за підставу глибоке коріння — тут же йшлося про назаверхній вигляд українського слова як самостійного, окремого від російського — вона ж тісно в'язалася з національною боротьбою [...]”, тим то це подія не тільки культурного, педагогічного чи

... система письма набуває в багатьох етносів не лише символічного, а навіть сакрального значення: для євреїв алфавіт івриту прямо пов'язаний з особою творця і з самим актом творення.

Богдан Ажнюк,
Мовна єдність нації:
діаспора й Україна.
— К., 1999. — С. 350.

⁴⁴ Німчук В.В. Про графіку та правопис як елементи етнічної культури: історія r // Мовознавство. — 1990. — № 6. — С. 3.

⁴⁵ Яворська Г.М. Там само. — С. 233.

⁴⁶ Цит. за Яворська Г. Там само. — С. 228.

Нація, котра мислить про
світ і себе в ньому
категоріями позиченої
мови (метамови),
неминуче мислить
несамостійно — себто
сходить з одної,
унікальної позиції у
всесвіті, приділеної лише
їй, з-не-притомлюється
щодо цієї позиції
(щодо себе самої).

Оксана Забужко.
Хроніки від Фортінбраса.
— К., 1999. — С. 148.

вузько філологічного, але й — національно-політичного значення”⁴⁷. Без сумніву, що ці міркування Василя Сімовича легко достосувати до всієї України і до найновішого проекту правопису 1999 р., позаяк “нинішня ситуація вибору та співіснування конкурючих правописних принципів перетворює написання (і вимову) чужомовних [і не тільки — І.Ф.] слів на прапори та емблеми, за якими можна відрізняти представників різних ідейних та культурних угруповань”⁴⁸.

Щодо інших народів, то коли більшовики (до речі, поряд з Леніновим “Декретом про мир”, “Декретом про землю” був і “Декрет про ортографію”) скасували букву Ѳ (проти неї здавна воювали росіяни), то російські емігранти вперто трималися за неї як за символ їхньої ідеології: “...ще й тепер “білих” москалів, де б вони не жили, легко пізнати по тому, що вони вживають правопису, який обов’язував російське письменство до захоплення влади в Росії большевиками”⁴⁹; чехи заступили w на v, щоб відокремитися від німецької графіки, а турки 1928 року, а відтак у 90-их роках після розпаду Радянської імперії Молдова та Азербайджан, перейшли зі штучно-ідеологічної кирилиці на латинку як вектор про-західного розвитку та заперечення радянської ідентичності.

Отож щойно сформувався уряд УНР, міністр освіти Іван Стешенко 1917 року доручив професорові Київського університету Івану Огієнкові укласти короткі правила

українського правопису. Саме ці укладені “Правила українського правописання” стали першою науковою системою нашого правопису, які, як уже зазначено, затвердив Наркомос УРСР 1921 р. і вдосконалів Правопис 1929 р. — а потому в цей Правопис 1933, 1946 і 1960 рр. внесено понад 120 суттєвих “правок”, що ретельно спрямовані на наближення, точніше уподібнення українського правопису з російським. Так зasadничі розрізнювальні ознаки української та російської мов було сковано правописом.

Хоч правопис
української мови в
основному вже
узгоджений з
правописом російської
мови, однак є ще багато
різниць, і вони
створюють труднощі
учням.
Час уже усунути ті
різниці. Узгодження
правописів матиме
великий виховний
вплив.

Б.Андрющенко // Радянська
освіта. — 1962 р.
— 5 грудня.

⁴⁷ Сімович Василь. Літери і політика... — С. 196–197.

⁴⁸ Яворська Г.М. Там само. — С. 192.

⁴⁹ Сімович Василь. Там само. — С. 196.

ІІІ. РАДЯНСЬКА ВЕРСІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ (ЧИ МОВИ?)

Боротися за зміну
правопису чи відразу за
zmіну влади?

Юрій Андрухович

Дерусифікація
правопису,
хоч яким
заполітизованим таке
гасло видається на
перший погляд,
насправді є
внутрішньомовною
проблемою.

Ольга Кочерга.
Правопис чужомовного
походження // Урок
української. — 2003. —

№ 5-6. — С. 8.

У квітні 1933 року при Наркомосі створено Комісію для перегляду роботи на "мовному фронті" під головуванням Андрія Хвилі, який вважав "перегляд правопису за найнагальніше й найважливіше завдання" ⁵⁰, позаяк "правопис, ухвалений Миколою Скрипником 6-го вересня 1928 року, скеровував розвиток української мови на польську, чеську буржуазну культури. Це ставило бар'єр між українською та російською мовою..." ⁵¹. Оголосити Правопис 1929 року у пік репресій — 1933 р. — націоналістичним було дуже легко, адже серед засуджених на сфабрикованому процесі СВУ (Спілки визволення України, 1929 р.) були і члени правописної комісії, зокрема Сергій Єфремов, Всеволод Ганцов; застrelилися Микола Хвильовий і Микола

⁵⁰ Шерех Юрій. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941) // Пороги і запоріжжя. — Т. III. — С. 341.

⁵¹ Німчук В.В. Проблеми... — С. 267.

Скрипник — усі вони українські буржуазні націоналісти ⁵².

Хто переглядав правопис — сказати з певністю складно. Відтак газети й інші видання перейшли на новий правопис негайно — у травні 1933 року — ще до його публікації, ... і непідготовлені читачі опинилися перед доконаним фактом ⁵³. Метода стрімкого переходу дуже проста і відпрацьована більшовиками ще 1918 року, коли вводили, відповідно до Ленінського декрету, новий російський правопис. Коли після офіційного декрету преса і далі виходила за старим правописом, тодішній комісар у справах видавництва, пропаганди й агітації зібрав відповідальних за друк і "с очень спокойным лицом своим решительным голосом заявил им: "Появление каких бы то ни было текстов, напечатанных по старой орфографии, будет считаться уступкой контрреволюции и отсюда будут делаться соответствующие выводы" ⁵⁴.

Насправді найtragічніше у "перегляді правопису" — це **втручання у фонетико-граматичні явища**, які реально перебувають поза правописним полем, позаяк, за висловом Михайла Возняка, правопис — не законодавець мови, а лише її найточніший образ ⁵⁵. Невипадково професор Степан Смаль-Стодзький наголошував, що найбільша хиба правописних реформ полягає не так у зміні правопису, як

Уже в 1933 р. під час кампанії боротьби з "націоналістичним шкідництвом у мовознавстві" цей правопис без жодних дискусій було змінено. Реально це означало насамперед зміну принципів передачі іншомовних слів, правопис яких з цього часу було зорієнтовано на російську мову.

Галина Яворська.
Прескриптивна
лінгвістика як дискурс.
Мова. Культура. Влада.
— К., 2000. — С. 190.

⁵² Німчук В.В. Про графіку та правопис як елементи етнічної культури: історія r // Мовознавство. — 1991. — № 3. — С. 16.

⁵³ Шерех Юрій. Українська мова... — С. 341.

⁵⁴ Цит. За Яворська Г.М. Там само. — С. 241.

⁵⁵ Цит. за Франко Іван. Там само. — С. 583.

...Все... зосереджується тільки коло двох пунктів: а) коло "москофільства" наших авторів (не жахайтесь слова, шановний читачу) у сфері мови й б) коло своєрідного консерватизму нашої громади в поглядах на все нове, що в нас твориться на тому полі. Під "москофільством" у сфері мови я розумію ось що: приймати те, що від чужих народів попадає до скарбу нашої мови, не від них безпосередньо, а просіяним крізь московське сито (це проявляється і у правописі чужих слів, і в відміні, і у роді, який прикладаємо до чужих слів і т.д.); ігноруючи закони української граматики, заводити в нашу мову московські форми;

літературної мови, а причина цього у невмінні розрізняти, що належить до мови, що до граматики, а що до правопису. Завдання правопису, за Степаном Смаль-Стоцьким, навчити: а) якими знаками позначаються звуки української мови; б) коли слова пишуться не так, як вимовляються, тобто етимологічно, а не фонетично; в) як писати запозичені слова; г) коли вживати велику букву; г) як переносити і скорочувати слова; д) коли писати слова разом чи окремо; е) правила пунктуації⁵⁶.

Позаяк почалося волонтеристське втручання у фонетико-граматичну будову, то під загрозою самостійного природного розвитку опинилася сама мова. Диктаторська державна машина затиснула її у прокрустове ложе російськомовної норми, якою ми послуговуємося й досі. З огляду на це розкрайно передусім механізм руйнування тих фонетико-морфологічних (граматично-звукових) зрізів мови, до оживлення яких закликає відкладений (чи відкинутий?) Президентом Кучмою найновіший Проект правопису 1999 р., над яким працювали такі самовіддані вчені, як чл.-кор. НАНУ, д.ф.н. Василь Німчук, чл.-кор. НАНУ, д.ф.н. Іван Вихованець, д.ф.н. Катерина Городенська, к.ф.н. Сергій Головащук, чл.-кор. НАНУ, д.ф.н. Ніна Клименко, чл.-кор. АПН, д.ф.н. Арнольд Грищенко, д.ф.н. Олександр Пономарів і д.ф.н. Ніна Тоцька. Завдання цього Проекту — деросійізити українську правописну систему (розумій і

саму мову) і повернути її до питомих національних джерел, як, до речі, повернуто державі її символіку, славень та інші знакові атрибути. Згубне втручання у будову мови через Правопис 1933 р. — це не що інше як асиміляція на фонетичному, морфологічному та власне правописному рівнях.

оминаючи свої власні фрази, брати московські; дослівно перекладати (а то й не перекладеними лишати) слова й вислови з московської мови, не додивляючись до того, чи вони відповідають духові нашої мови, чи ні й т.д.

Консерватизм наших авторів проявляється в тому, що вони, звикши й до неорганічно не раз утвореного слова, форми, фрази, опираються не тільки витвореним у дусі нашої мови новотворам, а й народнім словам чи фонетичним явищам, що, з якоїсь причини, не здобули собі права громадянства в письменницькій мові.

Василь Сімович.
На теми мови. — Прага-Берлін, 1924. — № 6.
— С. 4.

⁵⁶ Цит. За Гузар Олена. Лінгвоісторичний аспект унормування українського правопису //Про український правопис і проблеми мови. — Нью-Йорк — Львів, 1997. — С. 77–78.

1. Фонетична асиміляція

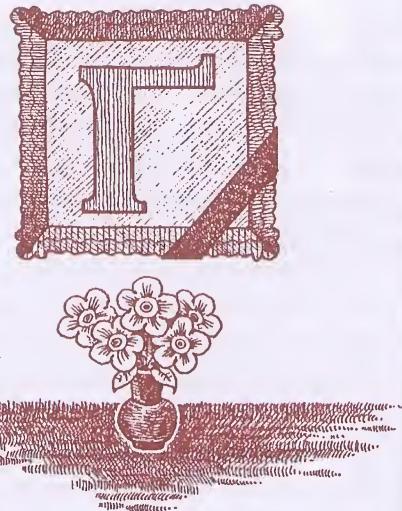
§1. Вилучення літери г

(звук [г], фонема /г/) на зразок *грунт* замість *ґрунт*, *Гегель* замість *Гєгель*

Українська мова без цієї літери — що яблуко без соку.

Г. Аврахов

Ця літера (звук і фонема) зникла з Правопису 1929 р. з розпорядження секретаря ЦК Компартії України Павла Постишева. Не важили тоді лінгвістичні аргументи про її беззаперечний фонемний статус, себто розрізнювальну функцію: *гніт* — *гніт*. Не важила і давня історія цього звука (фонеми), що, на жаль, була прихована відсутністю спеціального знака в етимологічному (традиційному) правописі XII—XIII ст., а в пам'ятках XIV — XV ст. натрапляємо на давній спосіб передавання [g] через букву к: *квалтъ* (1388 р.), *кг:* *кгрунтъ* (1322, 1389 рр.)⁵⁷. Всі найраніші фіксації щодо розрізнення g/h пов'язані саме з власними іменами. Починаючи із XVI ст. цей диграф (кг) поширюється на іншу лексику: *khrunt*⁵⁸. Лише у XVI ст. видатний український

полеміст Мелетій Смотрицький у знаменитій “Граматиці слов'янській” (1619 р.) уперше вжив знак г як запозичення курсивного різновиду грецької “гами”: *грати* (дієслово) — *грати* (решітка), *гулі* (гуляння) — *гулі* (наrosti на тлі), *гніт* (ярмо) — *гніт* (у гасовій лампі), *глей* (кольорова гончарна глина) — *глей* (згуслий сік плодових дерев), *голка* (гострий кінець чогось) — *голка* (сорт пшениці без остюків). Із цього приводу слушно іронізує завзятий оборонець цієї літери Борис Антоненко-Давидович: “Це твої гарні *гулі*, хлопче, а скільки їх іще буде в тебе попереду?” “Про що тут мовиться — чи про гуляння парубків і дівчат на сільській вулиці, чи про болячки-пухлини, що їх дістав хлопець після бійки або вдарившись об щось? Це можна зрозуміти, тільки прочитавши попередні або дальші речення”⁵⁹. Анекдотичне непорозуміння викликала і назва фільму “Великий гніт” (рос. “Большой фитиль”)⁶⁰. На загал від XIII до XX ст. звук [г] передавали такі літери: к, кг, д, г.

Важило тут зовсім інше: недостатність російського графічного і фонемного ряду під час передавання запозичень і відповідність українського:

чужомовні літери	українські літери	російські літери
h	г	?
ch	х	х
g	г	г

⁵⁷ Німчук В.В. Про графіку та правопис... //Мовознавство. — 1990. — № 6. — С. 8.

⁵⁸ Шевельов Юрій. Українська мова.... — С. 11.

Мене мало турбує правопис іноземних слів і прізвищ, а от написання слів із звуком г на початку чи в середині слова раз у раз змушує гостро відчувати брак скасованої літери при нескасованому звуці, який, звісно, скасувати в живій мові не можна, хоч би як того хотілося задля спрощення чи для якоїсь і ще мети.

Борис Антоненко-Давидович.

Як ми говоримо. — К., 1991. — С. 210.

Авторитарно, без обговорення, комісія на чолі з А. Хвилею постановила усунути з правопису написання літери «г» і м'якого «л» у словах іншомовного походження та багато інших елементів, кодифікованих в «Українському правописі» 1928 р.

Лариса Масенко
Мова і суспільство.
Постколоніальний вимір.
— К., 2004. — С. 35.

Наприклад, німецьке прізвище *Heidegger* та французьке *Hugo* росіяні, не маючи еквівалента для передання **h**, передадуть через **х** або **г**: *Хайдеггер, Гюго*, українці — *Гайдеггер, Гюго*.

Важило й те, що правопис іншомовних слів із **г** чи **г** був зручним приводом для виступу проти Правопису 1929 р. у головних розрізнювальних ознаках української та російської мов. Андрій Хвіля визначив п'ять основних змін у кодексі 1929 р., поміж яких два безпосередньо стосувалися вживання букви **г**, тож у 1933 р. ліквідовано націоналістичні правила щодо правопису “Іншомовних слів”, “ліквідовано націоналістичне правило нормування географічних назв”. За Правописом 1933 р. маємо: “§ 76. Іншомовні **h** і **g** однаково передаються (незалежно від вимови) знаком **г**, напр.: а) гармонія, Гюго; б) авангард, Гете”⁶¹.

Позаяк, як слухно зауважує Василь Німчук, у правилах Правопису 1929 р. не було спеціального пункту про літеру **г** у широковживаних давно засвоєних іншомовних та питомих українських словах типу *гедзъ, гудзик, гирлига, гринджоли, гелготами* тощо (вживання слів із цією літерою було самоочевиднє), то ця літера разом із ліквідованими правилами в іншомовних загальних і власних назвах щезла взагалі — літера, яка була в українській графіці протягом 300 років! Це збіднило українську графіку саме тоді, коли стрімко розвивалася освіта, а словниковий склад поповнювали інтернаціоналізми. Усвідомлюючи абсурдність такої ситуації, нова

правописна комісія 1939 року у складі заступника Голови РНК УРСР Миколи Бажана, наркома освіти УРСР Павла Тичини, а також Леоніда Булаховського, Максима Рильського, Юрія Яновського вважала за необхідне повернути до українського алфавіту букву **г**: “Основним і, можна сказати, лише єдиним мотивом для поновлення літери “г” є тільки вимова української народної мови. Бо насправді, виключення з алфавіту літери “г” зовсім позбавить можливості відбити і на письмі і в літературі такі часто і повсемісно вживані в народній мові слова, як: *гедзъ, гудзик, гава, дзига, герлига* тощо, які мимоволі і всупереч всяким іншим прикладам фонетики і морфології будуть звучати так, як вони насправді склалися в народній мові” (уривок тексту стенограми правописної наради, надісланий першому секретареві ЦК КП(б)У М.С.Хрущову)⁶². Однак згодом, очевидно, під впливом посадового втручання, акад. Леоніда Булаховського примусили змінити попередню думку про повернення **г** до української абетки. Тодішній міністр освіти Павло Тичина уперто не хотів підписувати правопису без поновленої літери, однак після повідомлення президента АН УРСР Олександра Богомольця про пряму вказівку Йосипа Сталіна щодо букви **г** — таки підписав його. Отож, попри всі зусилля вчених, **г** підірвалося на бомбах воєнного лихоліття.

І хоч звук [г] (фонема /г/) посідає периферійне місце в сукупності фонем української мови і “не відбиває духу української мови”⁶³,

⁶¹ Цит. за Німчук В.В. Про графіку... — С. 16.

Всі найраніші фіксації щодо розрізнення **г** / **h** пов'язані саме з власними іменами. Починаючи із XVI ст. цей диграф (кг) поширяється на іншу лексику: *khrunt*.

Юрій Шевельов.
Спрантилізація *g //
Мовознавство. — 1994. —
№ 1. — С. 11.

⁶² Німчук В.В. Про графіку... — С. 18.

⁶³ Пономарів Олександр. Фонеми **г** та **г**. Словник і коментар. — К., 1997. — С. 4.

... новоутворений приголосний **g** з'явився в українській мові на початку або протягом XVI ст. (на Закарпатті, очевидно, раніше) разом із численними запозиченнями, які потрапляли сюди з польської мови (або через її посередництво), а також меншою мірою з угорської, румунської та ін. мов.

Юрій Шевельов.
Спрантилізація *g //
Мовознавство.
— 1994. — № 1. — С. 13.

про що свідчить використання її у порівняно небагатьох словах звуконаслідувального та іншомовного походження (наприклад, середня частота зазначених фонем на тисячу фонемовживань становить: **г** — 0,013, **дж** — 0,24, **ձ** — 0,14, **ձ'** — 0,023; **ж** — 7,37, **զ** — 18,29 тощо⁶⁴), — то ця фонема таки є у нашій мові і невживання її спричинює руйнацію фонологічної системи. Через те українська інтелігенція ніколи не мирилася з насильним вилученням **г** і застосувала розроблені норми Правопису 1929 року: “Чуже **h** передаємо нашим **г**, що ж до чужого **g**, то в новіших запозиченнях його треба передавати через **г**, у запозиченнях же засвоєних давніше, особливо з грецької мови, віддаємо нашим **г**: *Англія, газ, газета, гама, гегемонія, фігура...*, але *агент, arītaciā, Гвінея, Гете...*”⁶⁵.

Хоч Правопис 1990 р. на хвилі національного відродження повернув мові зазначену літеру (всупереч протестам тодішнього директора Інституту мовознавства Віталія Рusanівського), але не виробив чітких рекомендацій щодо її уживання. Це спричинило нові порушення фонетичної системи здебільшого в іншомовних словах, де через різні причини мовного та позамовного характеру не розрізняються фонеми **h = г**, **ch = x**, **g = ғ**⁶⁶. До сплутування призводить беззастережне копіювання російських вимовних традицій, наприклад: *Гавел* замість *Гавел* (ч. *Havel*), *хоббі* зам. *гобі* (*hobby*), *хот-дог* зам. *гот-дог* (*hot dog*),

⁶⁴ Цит. За Німчук В.В. Там само. — С. 19.

⁶⁵ Український правопис. Державне вид-во України, 1929. — С. 64.

⁶⁶ Пономарів Олександр. Фонеми **г** та **г̄**. — С. 8.

хелоуїн зам. *головін* (*halloween*), *Хіларі* зам. *Гіларі* (*Hilary*), *Гегель* зам. *Гегель* (*Hegel*), *Хемінгвеї* зам. *Гемінгвеї* (*Hemingway*), *Хауген* зам. *Гавген* (*Haugen*). Щоб правильно вживати літеру **г**, передовсім у чужомовних запозиченнях, рекомендуємо використовувати такі джерела:

Григорій Голоскевич. Правописний словник (за нормами українського правопису Всеукраїнської Академії Наук, Харків, 1929). — Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто — Львів, 1994 або ж

Олександр Пономарів. Фонеми **г** та **г̄**. Словник і коментар. — К., 1997.

Натомість новий Проект правопису 1999 р., використовуючи засади Проекту правопису 1926 року, пропонує:

1. Літеру **g**, яка у відповідних мовах позначає дзвінкий проривний звук [г], у загальних та у власних географічних назвах на письмі передаємо буквою **г**: *агент, інтелігенція, магістр; Англія, Чикаго, Гренада*.

2. У власних назвах людей (іменах, прізвищах) відповідно до **g** у мові-джерелі пишемо **г**, а відповідно до **h** — **г**: *Фридрих Гегель, Федеріко Гарсія Лорка, Магатма Ганді*.

3. Літеру **g** передаємо буквою **г** у незасвоєних українською мовою іншомовних словах, а також в іншомовних сполучках, що передаються засобами української графіки: лат. *альтер ego* (*alter ego*).

4. Літера **г̄** передає на письмі задньоязиковий зімкнений приголосний у словах, що відповідно вимовляємо: *агрус, гава, газда, гандж, ганок, гвалт, гвалтувати, гегати, гедзь, гелготати, герготати, герготіти*,

Загалом, однак **g**, (**г**) все ще зберігає свій периферійний характер і не виявляє здатності до поширення в мові.

Юрій Шевельов.
Спрантилізація *g //
Мовознавство. — 1994. — № 1. — С. 14.

На нашу думку, для правопису чужих слів може бути тільки два шляхи: або міцно позостатись на традиційній системі східноукраїнській (що панувала в нас до початку збільшеного польського впливу, цебто до кінця XVI-го віку, і що ми передали її росіянам, а не навпаки), або прийняти цілу систему галицьку.

Всякі більші компроміси тут виключені і шкідливі, бо доведуть лише до великого хиттання, як воно і сталося.

Іван Огієнко.
Для одного народу — один правопис // Рідна мова. — Число 4. — Квітень. — 1933 рік. —

C. 165.

гигнуми, гирлига, глей, гніт (у лампі), гогель-могель, гонт(а), грасувати, грати (іменник), гратчастий, гречний, гринджоли, ґрунт, гудзик, гуля, джигун, дзига, дзиглик, ремигати тощо та похідних від них, а також у власних назвах-топонімах України: Г'органи, Г'оронда, Угля; у прізвищах українців: Гала-ган, Галятовський, Генік, Герванич, Гердан, Г'жицький, Гира, Гора, Гойдич, Гонта, Грига, Гула, Ломага (Ломадя-їл) та ін.

5. Літеру **h**, грецьку літеру γ (гама) і початковий придиховий знак, підтворюваний надрядковим знаком, передаємо українською буквою **г**: габілітація, гербарій, гімназія, Гельсинкі, Ганс.

Згідно з усталеною традицією існують випадки передання іншомовного **h** буквою **х** (особливо в словах англійського походження): хобі, хокей, хол⁶⁷.

Здебільшого у цих правилах застосовано засади Правопису 1929 р., а точіше його проекту 1926 року і саме цієї частини, яку розробляла видатний мовоознавець Олеся Куріло. У § 55 вказано: “Чуже **h** — **g** однаково передаємо нашим **г**: агроном, агент, егоїст, бравнінг, географія. Але в чужих іменнях, прізвищах та географічних назвах (власні імена) одрізняємо на письмі **г** (**h**) від **г** (**g**): Готфрід, Густав, Гете, Гінея; Гого, Гавтман; Чікаго, Копенгаген, Гренада”⁶⁸ (найновіший Проект у географічних назвах, на відміну від зазначеного, рекомендує писати — лише **г**, попри **h** чи **g** у мові-джерелі).

⁶⁷ Український правопис. Проект найновішої редакції. — К., 1999. — С. 149—150, 19.

⁶⁸ Український правопис (проект). — Державне вид-во України, 1926. — С. 78.

Історія вживання грецької літери тети θ на позначення міжзубного приголосного звука така сама давня, як і пам'ятки нашої мови, і уживається ця літера винятково у грецизмах. Процес її функціонування у наших текстах глибоко дослідив Василь Німчук⁶⁹, на основі чого можемо зазначити:

а) У найдавніших старослов'янських текстах на місці θ, напевне, читали **т**, бо в цих пам'ятках **найчастіше** на місці зазначененої літери писали саме **т**: Тадей, Тома, Варътоловъ, Марта, Витания тощо. Випадки заміни θ через **Ф** у старослов'янських пам'ятках надзвичайно рідкісні: Вифаник.

б) У пам'ятках української мови найдавнішої доби (XI — XIII ст.) частіше спостерігаємо заміну θ на **Ф**: Серафими, Марфа, навіть зафіксовано форму фимиянъ (Збірник Святослава, 1076 р.) замість характерного для

⁶⁹ Німчук В.В. Там само. — С. 294.

§ 2. Вилучення літери т на місці грецької літери “тета” — θ (лат. *th*), на зразок кафедра замість катедра

По всі часи Господь Голготу
Поклав основою під храм.

Петро Кафманський

Слова ефір, кафедра, марафон не мають "грецької подоби", бо ні греки, ні інші народи не вимовляють і ніколи не вимовляли в цих словах ф. Така вимова властива тільки росіянам, які навіть літеру на позначення цього звука назвали "фита" (насправді по давньогрецькому вона "тета", по новогрецькому "чита").

Олександр Пономарів.
Український правопис у запитаннях і відповідях//
Українська мова.—
2003.— № 4.— С. 110.

старослов'янських текстів *темиянъ* (назва запашної смоли й куріння (кадиння)). Від 2-ї пол. XVI ст., імовірно, під впливом латинської (західноєвропейської) вимови θ (*th*) в українській мові активізується аналогічна вимова Θ як т: *Томаш, анатема, атенчик "мешканець Афін (Атен)", атеїст*.

г) У XVII ст. і пізніше під впливом латинської мови у навчальних закладах в Україні слова з т на місці грецької *тети* ще більше поширені: *Єлісаветъ, Калістенъ, Филистей тощо*. Крім цього, впродовж XVII — XX ст. в українську літературну мову ввійшло багато слів грецького походження в латинському звуковому оформленні з т (лат. *th*) безпосередньо з латинської або через посередництво інших мов, наприклад, бібліотека фіксується з кінця XVI ст. (пор. старорос. вивлеофика).

г) Під впливом школи на українських землях, що опинилися у складі Росії, закріпились форми з ф (як у російській мові): *арифметика* (хоч у грец. *arithmētikē*), але *аритмія* (бо у грец. *arhythmia*) — обидва слова походять від того самого грецького "ритмос": число, пор. знову алогізм: *алгоритм* та *логарифм* (до речі, пручання щодо ф засвідчене у назві наукової пам'ятки: "Арихметика, або щотиця" Д. Мороза, 1862 р.); *ефір* (хоч у грец. *aithēr*), *орфографія* (хоч у грец. *orthos* "правильний"), але *ортопед*, *ортодокс* тощо з початковим орто- (бо у грец. *orthos* "прямий", "правильний") — тобто абсолютна нелогічність і хаотичність, що з російської активно перенесені в українську. Прикметно, що українські відповідники

чужомовних природничих термінів із префіксом *ortho-* однозначно, всі без винятку, мають префікс **орт-**: *ортокисень, ортогональний, ортоскопічний, ортовісь, ортоповерхня*; у математиці є навіть термін *ортографічна поверхня*⁷⁰.

Вдячний матеріал щодо цього подає антропонімія як увиразнене джерело фонетичного пристосування грецизмів: *Агатангел* (< гр. *agathos* "добрий" і *angelos* "вісник"), *Агапон* (< *agathon* "добро"), *Атанас, Панас* (гр. *athanasia* "безсмертя"), *Методій* (*methodios* < *methodeū* "цілеспрямований, методичний"), *Марта* (*martha*, арам. *mārtā* "пані, господиня") тощо.

Безідінним свідченням чужості звука ф є і перелік зукраїнізованих імен як відповідників до російських у ще не замуленому новоязом "Практичному російсько-українському словнику" (1923 р.).⁷¹

Безідінним свідченням чужості звука ф є і перелік зукраїнізованих імен як відповідників до російських у ще не замуленому новоязом "Практичному російсько-українському словнику" (1923 р.).

Ірина Фаріон

Фадей	— Тадей
Федот	— Тодот, Тодось
Феодор	— Федір, Хведір, Хведъко, Тодір
Феодосій	— Тодос, Тодосій
Феоктист	— Теоктист
Филипп	— Пилип
Фирс	— Тирс
Флор	— Хлор
Фома	— Хома, Тома
Фотій	— Хотій
Февронья	— Хівря
Фекла	— Текля, Векла

⁷⁰ Кочерга Ольга. Правопис чужомовного походження // Урок української. — 2003. — № 5–6. — С. 10.

⁷¹ Практичний російсько-український словник. Держ. вид-во України, 1923. — С. 126–127.

Феодора — Тодора, Хведора
Феодосия — Тодоська, Хведоська, Хвеська.

Такі самі поради щодо антропонімів та загальних назв подає Іван Огіенко: “Спишіть оці слова і запам’ятайте, що в них чуже ф передаємо через п: *каптан, картопля, люципер, трапити; Горпина, Йосип, Ничипір, Опанас чи Панас, Остап, Потап, Пріська, Прокіп, Степан, Гапка (Агапія), Онопрій чи Онуфрій*; через х: *Трохим, Химка, Хівра, Хлор, Юхим*; а ці слова можна передавати подвійно: *Феська і Хвеська, фартух і хвартух, фіртка і хвіртка*”⁷².

Звук [ф] українська та інші слов’янські мови запозичили. Наша мова цьому запозиченню чинила впертий опір, на який вказують *картопля, квасоля, Пилип, Степан* та ін. Тепер звук [ф] і відповідна літера закріпилися в словах типу *філософія, футуризм, феномен*. Проте вживати звук там, де його не подибусмо в мові-джерелі, не варто. Тут, безперечно, позначились впливи російської мови.

Іван Вихованець

Цит. за: Олександр Пономарів. *Фонеми Г та Г. Словник і коментар*. — К., 1997. — С. 5.

Мабуть, вивчаючи англійську, ми добре вправуємося у вимові парного дзвінкого [v],

⁷² Огіенко Іван. Про звук ф //Рідна мова. — Число 9. — 1934 рік. — С. 410.

що протиставлений до глухого [f], на зразок *live [liv]* і *life [laif]*, а тим паче у вимові непарного приголосного [w]: *window [windou]*. До речі, так само непарним у нашій мові є звук [v], що належить поряд із [ρ], [λ], [m], [n], [ў] до сонантів (чи сонорних), у яких голос переважає над шумом, що власне і творить загальну дзвінкість нашої мови. Натомість у російській мові дзвінкі [v], [б], [д], [г], [ж] у мовленнєвому потоці перетворюються на свої парні глухі [ф], [н], [т], [х], [ш] як перед глухими, так і на кінці слів. Отож разом із перетворенням приголосних у щось інше перетворюємося і ми. З огляду на зазначене, запозичений російською мовою звук [ф] легко допасовується до її фонетичної системи — в українській натомість дисонує з нею. Через те російська мова пристосувала грецизми здебільшого через ф, а українська — здебільшого через т (часом через ф, фт, хт, х, п), тим паче, що в оригіналі цей звук яко маркер грецької мови нагадує щось середнє між нашим т і вже нашим-ненашим ф.

Хаос і розмаїття (ф, т, фт, хт, п на місці грецької θ) намагалися усунути укладачі Правопису 1929 р. і сформулювали правило на користь т, яке зближувало українську ортографію із загальноєвропейською: грецьке θ (th) передаємо через т (а не через ф)⁷³. 1933 року це правило ліквідували: в іншомовних словах визначили писати ф (на місці θ): *міф, логарифм, кафедра, але (чомусь?) ортопедія, ортодокс, театр, теорія...*

Чому народне мовлення так вправно виверталося з “фекання” (хоч подекуди воно проривалося)? Мабуть, тому, що фонетика — це найсталіший і найконсервативніший складник мовної системи. Це та звукова нитка, що сягає найдавнішої історії і зв’язує всю мовну систему, засвідчуючи її неповторність, — звуки стають національними кодами мови. Увіdomлення чужості цього звука підкріплene і загальною дзвінкістю нашої мови. Себто звуки в мові існують зазвичай, як і люди, парами: дзвінкий [в] і глухий [ф]. Однак, на відміну від російської мови, вимова звука [в] у кінці слова та всередині після голосного як парованого [ф] — ненормативна: *любо[ў]* (а не *любо[ф]*), *тра[ў]ка* (а не *тра[ф]ка*). Наша вимова нагадує білоруський звук [ў]: *хадиў* та англійський [w]: *window*.

Ірина Фаріон

⁷³ Український правопис. Державне вид-во України, 1929. — С. 64.

З огляду на історичну
та сучасну
ортографічну практику
Проект правопису
1999 р. пропонує в законити
паралельне вживання
відповідних
слів із ф і т.

Ірина Фаріон

З огляду на історичну та сучасну ортографічну практику Проект правопису 1999 р. пропонує в законити паралельне вживання відповідних слів із ф і т: *Гетсиманія — Гефсиманія*: згадаймо “Сад Гетсиманський” Івана Багряного; *Голгота — Голгофа*: вірш Євгена Маланюка “Голгота” чи уривки з творів інших українських письменників, де вжито слова зі звуком [t] (/t/):

I довершилася достоту
Найбільша із космічних драм:
По всі часи Господь Голготу
Поклав основовою під храм
(Петро Карманський).

Храм Артеміди перший партенід.
Літа минуть — не минає міт
(Микола Зеров).

Повіє вітер з Понту. Скитський степ
Обудиться, зітхне...
(Євген Маланюк).

Слухно з цього погляду зазначає Олександр Захарків: сумлінно реформуючи правопис, наші науковці, опинившись між радикальними поглядами колег і консервативними супротивниками будь-яких реформ, обрали зазначене компромісне рішення⁷⁴. Зрештою, справжня норма виникає тоді, коли існує проблема вибору — з часом один із варіантів

⁷⁴ Захарків Олександра. Чи потребує реформи чинний український правопис //Скиньмо чужі правописні кайдани. — Львів, 2001. — С. 34.

виходить з ужитку, а другий, навпаки, розширює сферу свого використання⁷⁵.

Вирішуючи проблему написання т/ф у грецизмах, конче потрібно зважати і на вплив різних мов-посередниць: польської і російської⁷⁶. У східноукраїнському варіанті грецизми передавали відповідно до так званого рейхлінського читання: θ як ф, η як и(i), β як в: *Афіни, хімія, варвар*; натомість у західноукраїнському варіанті у єдиній традиції із західноевропейськими мовами, зокрема польською — за так званим еразмовим читанням, тобто гр. θ як т, η як е, β як б: *Атени, хемія, барбар* (пор. *Варвара* і *Барбара*). Отож останній Проект запропонував соломонове рішення: варіантну норму.

... порівняно нечисленні варіанти (слів з літерою) ф неприродні, бо з'явилися після втручання в правопис позамовних чинників у рамках теорії та практики наближення української мови до російської: анатема (анафема), Голгота (Голгофа), Корінт (Коринф) і т.д.

Олександр Пономарів.
Український правопис —
повернення до
національних зasad.
— К., 2003. — С. 21.

⁷⁵ Терлак Зеновій. Найшла зросійщена коса на “діяспорний” камінь //Скиньмо чужі правописні кайдани. — Львів, 2001. — С. 23.

⁷⁶ Яворська Г.М. Прескриптивна лінгвістика... — С. 189.

§ 3. Вилучення початкового і у питомих та давно засвоєніх словах

Про операцію «и» в
українському правописі
та її тяжкі наслідки

Історія з початковим и у зазначеній позиції сягає, на жаль, чи не найяскравішого і найсучаснішого прикладу зрушень і перебудов у глибинних пластах мови, а вислідом цього, як зазначає Юрій Шевельов (Шерех), «є втрата власної шкали вартостей і переключення на систему вартостей другої (розумій російської — I.Ф.) і фактично панівної мови»⁷⁷. Остання нормативна публікація, що дозволила (але вже не вимагала) написання з початковим и в словах інший, інколи, іноді, іней тощо була у «Найголовніших правилах українського правопису» АН (Київ, 1921 р.). Підтінання цієї норми найочевидніше саме в Правописі 1929 р. (!) (і його проекті 1926 р.), де категорично зазначено: «В початку слова і ніколи не пишеться, тільки

⁷⁷ Шерех Юрій. Так нас навчали правильних проізношеній // Пороги і запоріжжя. — Харків, 1998. — Т. 3. — С. 240.

і: Іван, іти, іскра, інший, іній, іноді, Ірод тощо»⁷⁸. Таке спрощення ортографії, що не відповідає фонетичній (звуковій) і фонематичній (звукові типи) системам української мови, привело до їхнього руйнування, бо під впливом написаного в українському мовленні почав зникати початковий и, а відтак Орфоепічний словник (1984 р.) подає правильну транскрипцію лише у трьох словах [інший], [іноді], [інколи]⁷⁹. І відбувалося це на тлі діялектологічного атласу української мови, де засвідчена панівна вимова початкового и, що і відображену у 99 лексемах «Словаря української мови» (1907—1909 рр.) Бориса Грінченка, з них у 67 випадках перед н, р, наприклад: индик, ирій, иней, Ирод, иржа; перед в: ива; перед д: идол; перед ж: ижица, перед к: икавка; перед л: илець; перед м: имбир; перед с: искра; перед т: им!; перед ч: ич! та у похідних від цих слів.

Природно, що вживали початкове и і знамениті класики, передбачаючи навіть внутрішню риму:

Сірі гуси в ирій, ирій
по чотири, по чотири
полетіли;
Посип индикам,
Гусям дай
(Тарас Шевченко).

Зелений явір, зелений явір,
Ще зеленіша ива,

⁷⁸ Український правопис (проект). — Державне вид-во України, 1926. — С. 10.

⁷⁹ Орфоепічний словник. Укладач М.І.Погрібний. — К., 1981. — С. 251—252, 254.

Найдрастичніший
приклад втручання
ортографії в систему
мови є заміна української
шестичленної
системи голосних на
п'ятичленну і відсунення [и] на позицію...
комбінаторного
варіанту [и].

Така заміна статусу и, якщо вона стане загальноприйнята, групує українську мову разом з російською, білоруською, польською (і сербськими), які всі мають звук, але не фонему и, і противставляє її румунській і турецькій, які мають [и] (а з модифікацією и → ь - і в болгарській).

Юрій Шевельов.
Про критерії в питаннях
українського офіційного
правопису // Український
правопис і наукова
термінологія: історія,
концепції та реалії
сьогодення. — Львів,
1996. — С. 26.

Ой між усіма дівчатаоньками
Лиши одна мені мила
(Іван Франко)⁸⁰.

А сучасний видатний письменник Володимир Дрозд витримав не одну баталію у видавництві, аби 1974-ого року його роман вийшов з назвою "Ірій". На сьогодні маємо "чортячо-небезпечного" свідка початкового и у цьому слові, а саме: *вирій*, де відбулося зрошення прийменника в з основою слова: *птахи летіли у вирій* (*в ірій*).

У чому ж суть проблеми? Полягає вона у кількох площинах, перша з яких історична.

Звук [и] виник в IX–XII ст. способом злиття давніх звуків, позначеніх як ы, и(i):

ы }
и(i) }⁸¹

У російській мові ця праслов'янська різниця збереглася: рос. *милый, мыло*; укр. *милій, мило*. Зберігають давню протиставність ы (пол. *y*) / и (пол. *i*) нижньо- і верхньолужицька, польська і білоруська мови. Такі мови, як чеська, словацька, болгарська, македонська, сербська, хорватська, словенська усунули розбіжність ы(*y*) / и(*i*) у той спосіб, що просто заступили ы(*y*) звуком и(*i*) — а не витворили новий, як наша мова. Могла піти цим шляхом і українська, однак, як зазначає відомий український мовознавець Орест Ткаченко, "на перешкоді цьому став занадто розрослий у

⁸⁰ Цит. За Терлан Зеновій. Найшла зросійщена кося на "діяспорний" камінь?! //Скиньмо чужі правописні кайдани. — Львів, 2001. — С. 19–20.

⁸¹ Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та інших мов. — К., 2001. — С. 46.

ній ікавізм"⁸² (вживання звука і — I.Ф.) типу: осінь (рос. осень), дід (рос. дед), ніч (рос. ночь) тощо. А це призвело б до величезної кількості омонімів і заразом до нестерпного фонетичного хаосу. Отож первісне и(*i*) утворило разом з ы неповторний спільній витвір — проміжний звук. Виник унікальний "фонетичний шлюб", якого не знає жодна слов'янська мова (пор. укр. *нива, риба*; польськ. *niva, ryba*; рос. *нива, рыба*, білорус. *нива, рыба*).

Друга площа — артикуляційна, себто вимова звука. Цей звук за ступенем просування язика вперед або назад і ступенем підняття його під час творення належить до переднього ряду і високого підняття. Для внаочненого сприйняття артикуляційних характеристик [и] пропоную таблицю класифікації голосних звуків української, польської і російської мов, з якої легко побачити незаперечну своєрідність нашого [и].

Таблиця класифікації голосних української, російської та польської мов⁸³

Ряд Підняття	Передній	Середній	Задній
високе	и (укр.) и (рос.) и (пол.)	ы (рос.)	у (укр.) у (рос.) и (пол.)
високо-середнє	и (укр.)	—	
середньо-високе	у (пол.)		
середньо-низьке	е (укр.)		о (укр.)
середнє	е (укр.) э(е)-(рос.)	—	о (укр.) о (рос.)
низьке	а (пол.)	—	а (пол.) а (рос.)

Причину виключення и на початку слова треба шукати в дуже типовому, але й дуже невідповідному, вже згадуваному нахилі до спрощення, який не бере до уваги ні справжнього стану мови, ні її історичного розвитку.

Юрій Шерех.
Так нас навчили
правильних проізно-
шеній //Пороги і
запоріжжя. — Харків,
1998. — Т. III. — С. 240.

⁸² Ткаченко О. Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі //Мовознавство. — 1998. — № 2–3. — С. 20.

⁸³ Донець Л.С., Машко Р.І. Вступ до мовознавства. Практикум. — К., 1989. — С. 37–38.

На ґрунті відмінності фонологічних систем в українській і російській мовах потрібно розв'язувати питання і про вживання голосної фонеми /и/ на початку українського слова.

Усунення за допомогою правопису цієї фонеми на початку слова та й у інших позиціях приводить до поступової втрати її фонемного статусу, а отже, до руйнації і своєрідності української мови і зближення системи голосних фонем в українській і російській мовах.

Іван Вихованець.

Ненаукові пристрасті навколо українського правопису//
Українська мова.
— 2004. — № 2. — С. 9.

Ненормативна напружена вимова нашого [и], як це характерно для російського [ы], змінює його артикуляційну базу, а отже, і характер самого звука, який стає для нас чужим російським звуком [ы] середнього ряду верхнього підняття, на приблизність вимови якого можна натрапити лише в закарпатських та надсянських говірках, але не в літературній вимові. Отож кпини щодо напруженого початкового [и] на кшталт російського [ы] не мають під собою жодних підстав. А лише навпаки: передньо-високо-середній звук (фонема) и, вимовлений без жодного напруження, серед усіх слов'янських мов належить лише українській! То ж чи не “національно-патріотична” це фонема? Чи ж не тому такий наступ на неї?

Третя площа — **фонетично-фонологічна**. У мовленні існує безліч звуків. Навіть той самий звук різні люди по-різному вимовляють. А в мові “для зручності опису її фонетичної системи”⁸⁴ використовують мовознавче поняття фонеми, себто звукового типу, що вносить розрізнювальне значення у слова: жити — шити, гніт — гніт. Образно фонему називають атомом мови, позаяк вона головний будівельний матеріал кожного слова. Щодо української фонеми /и/, то деякі вчені (чи псевдовчені) стверджують, що насправді українські звуки [и] та [i] — це одна фонема /и/ (як у російській [ы] — це варіант [и]), втотожнюючи у такий спосіб шестифонемний український ряд (/i/, /и/, /e/, у, /o/, /a/) із п'ятифонемним російським (/и/, /e/, /у/,

/о/, /а/): у російській, повторюю, [ы] не фонема, а варіант звука [и], позаяк її уживання не впливає на кардинальну зміну значення слова (игры — сыграть), і вона ніколи не вживається на початку слова. Натомість українська має низку протиставних за значенням пар, завдяки /и/, /и/: лис — ліс, дим — дім. Особливо переконливе таке протиставлення в антропонімах, топонімах тощо, які часом через помилкове транслітерування, а саме сплутування різних звуків-фонем и/i (у/i) — позбавлені реальної ідентифікації: с. Lysohirka / Lisohirka (Лисогірка / Лісогірка), с. Lyrupu / Lipunu (Липини / Ліпини), с. Myrcha / Mircha (Мирча / Мірча); прізвища Buryi / Burij (Бурій / Бурій), Chornyi / Chornij (Чорний / Чорній) тощо. Однак це чомусь не є аргументом для тих самих учених, які вважають, що диференційність значення тут відбувається за рахунок твердих і м'яких приголосних фонем /л/ — /л', /д/ — /д'. У цьому псевдоаргументі ми входимо на складну правописно-фонологічну проблему про непом'якшені приголосні перед [i].

Згадаймо правописну систему Євгена Желехівського наприкінці XIX ст., базовану на принципі “пиши, як чуєш”: хліб, ніжний, але ніж (ножа), ніс (носа). Себто у двох перших словах маємо м'яку вимову приголосних [л] і [н] і тверду — у двох наступних. Як відомо, цю рису “желехівки” Правопис 1929 р. відкинув (як і, до речі, “Словарь” Бориса Грінченка), на що Василь Сімович слушно зауважив: “Це вплинуло в нас дуже фатально на ортоопію, і ми... часто чуємо

⁸⁴ Терлак Зеновій. Найшла зросійщена коса... — С. 20.

*Тверда вимова
приголосних перед і
має зникнути з
української літе-
ратурної мови,
як давніше в Харкові
зник пам'ятник
Блакитному.*

Юрій Шевельов

неорганічну вимову”⁸⁵, а далі — на безрадді рада: “Тут уже школі (і театрів) припадає важливе завдання припильнувати справи ортоепії, підручники з граматики мусять звернути на цю справу велику увагу...”⁸⁶. Однак як то звернути увагу на те, що не тільки сховане з очей, а знищено самим правописом?
По-сумному слушні у цьому контексті слова швайцарського мовознавця Фердинанда де Сосюра: “... письмо приховує мову від наших очей: перед нами не вдягання, а травестія”⁸⁷. Однак граматики таки пильнували (!) цієї риси, і такий ортоепічний стан був нормативний до 1969 року, аж поки не вийшла “Сучасна українська літературна мова” за редакцією горезвісного московіфіла Івана Білодіда, де усупереч твердженню знаного фонетиста Петра Коструби, зазначено, що “зубні приголосні не м'якшаться перед і, що походить з о і з ы, лише в окремих діялектах української мови” — а це означає, що такого непом'якшення в літературній мові нема⁸⁸. Це, своєю чергою, суперечить фонематичній природі мови, яка замість самодостатньої набуває виразних асиміляційних ознак. Образно на цю тему висловився Юрій Шевельов: “Тверда вимова приголосних перед і має зникнути з української літературної мови, як давніше в Харкові зник пам'ятник Блакитному”⁸⁹.

⁸⁵ Сімович Василь. Літери і політика... — С. 196.

⁸⁶ Сімович Василь. Там само. — С. 196.

⁸⁷ Фердинан де Сосюр. Курс загальної лінгвістики. — К., 1998, — С. 44.

⁸⁸ Шерех Юрій. Українська мова... Там само. — С. 239.

⁸⁹ Шерех Юрій. Там само. — С. 219.

А щоб зник звійкий форпост фонеми /и/ — то її слід забрати з початкової позиції. Тоді достаточно за логікою антифонемного статусу /и/, наприклад, “Заповіт” Тараса Шевченка, як пропонує проф. Юрій Карпенко з Одеси, слід читати:

*йак умру то поховайте
мене на могилі
серед степу широкого
на Вкраїні мілій

щоб лани широкополі
і Дніпро, і круці
було відно, було чути
йак реве ревучий⁹⁰
і т.д.*

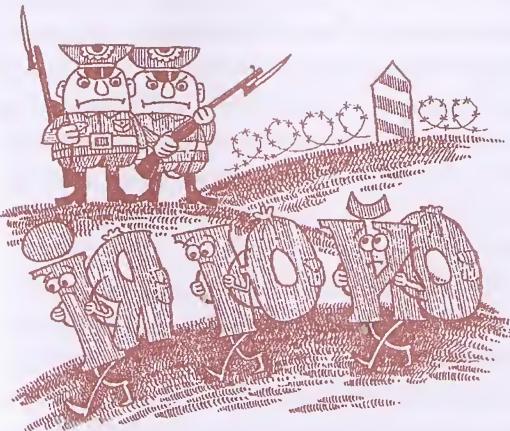
Ну і дістається нашому Тарасові Григоровичу!

З огляду на зазначене, думаю, зрозуміло читачеві, чому з ініціативи авторитетного фонетиста і члена нової правописної комісії Ніни Тодъкої вирішено повернути и в ініціальну позицію. Не зрозуміло лише, чому слід зробити “у деяких словах, особливо перед приголосними и і р...: *инакие, иноді, инколи, иниший, инакодумець, иншомовний, переинакишити, инородець, инопланетянин, индик, иній, иржа, иржавіти, иржати, ирій, ирод, икати, икавка*”⁹¹, а не у всіх словах, наприклад, хоч би зі словника Бориса Грінченка?

⁹⁰ Карпенко Ю.О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. Учбовий посібник для студентів філологічних факультетів. — Одеса, 1996. — С. 82–83.

⁹¹ Український правопис. Проект найновішої редакції. Там само. — С. 4–5.

§ 4. Вилучення йотації голосних *a, y, o (iя, ю, йо)* у словах іншомовного походження

Не завадить застановитися на ще одному аспектові “операції і”: нормативному з погляду культури мовлення.

Наше [и] — ненапружене за вимовою, що зумовлено рівномірним розподілом вимовної енергії між складами українського слова внаслідок відносно слабкого наголосу в українській мові. “Напад” на цю ненапруженість і легкість [и], видається, компенсують неправильною його вимовою на місці літери і після кінцевого твердого приголосного префіксів і прійменників, наприклад: *дез[и]нформація* замість *дез[і]нформація*, *ро[з]и[и]граш* замість *ро[з]и[і]граш*, *в[и]нститут* замість *в[і]нститут*.

Ця помилка — наслідок інтерференції (впливу) російської мови, в якій після твердих приголосних може бути тільки звук [ы], а, отже, і вимова: *об[ы]гратъ, в[ы]нститутъ, дез[ы]нформация*⁹².

Як бачимо, “операція и” надто складна, щоб не сприймати її як хірургічну.

Правопис 1933 р. скасував уживання буквосполучення *ія* у словах іншомовного походження, а натомість упровадив *іа* на зразок *матеріальний* замість *матеріальний*, діалект замість *діялект*, що сповна відповідало вимовній нормі російської мови, яка укладена під впливом старослов'янської ортоєпії і закріплена у “Граматиці...” Мелетія Смотрицького як основа російського граматичного вчення до XVIII ст.⁹³ Такі процеси аж ніяк не відповідали фонетичній природі української мови. І ось чому.

Спробуймо пізнати фонетичну систему як добре злагоджений оркестр звуків, у якому кожна скрипка (себто звук) не просто добре виконує свою роль, але співтворить з іншими. У такому випадкові мову як витвір мистецтва метафорично називають “*солов'їно*”, “*милозвучно*”, “*співочо*”, “*ніжно*” тощо. Саме спираючись на фонетичний образ мови,

Фіялка у саду росла
і непомітна, і мала,
але собою ставна...

Василь Стус

Через вилучення *ія* і
введення *іа* українську
мову не перестали
сприймати як
милозвучну, але,
попри це, відчуття
вирваного здорового
зуба зосталося.

Ірина Фаріон

⁹² Радевич-Винницький Ярослав. Етикет і культура спілкування. — Львів, 2001. — С. 192.

⁹³ Цит. за Німчук Василь. Там само. — С. 306.

Прославлений атенський оратор Гортій (485–380 рр. до н.е.), аналізуючи звуковий лад мови і шукаючи в ньому гармонії, зазначав, що “звукання впливає на думку”. А відтак якщо забрати традиційні для народу звукові вібрації, то цей народ стає уже іншим народом.

І хоча б тому, що звуки, які позначають сутність, творить ірраціональна сила кожного етносу, подарована йому Богом.

Любов Мацько,
Оксана Мацько.
Риторика Стародавньої
Греції і Стародавнього
Риму // Дивослово. —
2002. — № 1. — С. 35.

не без істини жартують, що італійською розмовляють з Богом, еспанською з ангелами, мадярською з гусьми, німецькою з солдатами, українською — з дівчатами... Зрозуміло, що через вилучення *ія* і введення *іа* українську мову не перестали сприймати як милозвучну, але, попри це, відчуття вирваного здорового зуба зосталося...

Хоч українська літературна мова належить до мов **консонантного** типу, тобто зі значною кількісною перевагою приголосних фонем над голосними (6:32 — 15,8% : 84,2%) і посідає за кількістю приголосних п'яте місце після болгарської (38 приг.), російської і польської (34 приг.), білоруської (33 приг.) (решта слов'янських мов має ще меншу кількість приголосних — від 22 до 27), то в художніх текстах нашої мови у середньому 100 голосних припадає на 140 приголосних. І це тоді, коли за кількістю голосних (15,8%) вона аж 19-а серед слов'янських мов (після неї ще лише три мови: болгарська (15,4), білоруська (13,2) і російська (12,8))⁹⁴. Себто важливіше не скільки фонем, а як вони поєднуються!

Звукосполука *іа* цілком суперечить цій вокально-консонантній гармонії поєднання; тим паче тоді, коли поодинокий збіг двох голосних трапляється зазвичай на стикові морфем, зокрема префікса і кореня: *про/аналіз/увати*; префікса і префікса: *ви/o/кремити*; двох основ: *високо/авторитетний, телевізор тощо*. Мабуть, годі уявити, що українська запозичувала б латинське слово *idea* у тотожній

фонетичній одежі: ідея; чи раптом комусь спало б на думку вимовляти рідне діяльність як діяльність, зрештою, на щастя, не вплював сталінський правопис *християн, парафіян, василіян*, а також зайшлого маніяка і недобачив *макіяжу*... А ще вистояла в репресіях горстка антропонімів: чоловічі імена: *Андріян, Християн, Себастіян, Іллян, Купріян, Маркіян*; жіночі імена: *Iя < гр. ion (мн. ia) “фіялка”, Ліліана, Лія < д.-евр. lē’ā “антилопа”, Маркіяна* поряд із фонетичними алогізмами *Андріан, Юліан, Валеріан, Веніамін, Димитріан, Евфіміан, Іліан, Кириак, Лукіліан, Максиміан, Максиміліан, Мартиніан, Маріан, Олімпіан, Севастіан, Северіан, Флавіан, Флоріан, Юстиніан; Андріана, Аriadна, Діана, Кириакія, Ліліана, Ліана, Маріанна, Олімпіада*⁹⁵.

Природно, що мова, пручаючись щодо чужих фонетичних рис, творила варіанти то через апостроф, то через пом'якшення на зразок: *Валер'ян, Купер'ян, Лук'ян, Север'ян, Мар'ян (Мар'яна); Мартьян (Мартиніан)* та численні паралельності на зразок *Юліян і Юліан, Андріан і Андріян, Валеріан і Валер'ян* тощо. Позаяк наведені антропоніми — це давні іншомовні запозичення і позначення найіндивідуальнішої словесної сфери людини, то саме вони є тим побільшувальним дзеркалом, у якому очевидні насильницькі мовні викривлення, і власне з них як ідентифікаційно-офіційних знаків належало б очищувати мову від необґрунтованого чужинецького впливу. Іван Огієнко зазначав, що

Вимога фонетичного принципу писати однаково в різних фонетичних і граматичних позиціях має знайти ширше застосування. У сучасних написаннях натрапляємо на неприродні для української збіги голосних. Пишемо, наприклад, **матеріал**, **матеріальний**... Однак у вихідних словах пишемо з йотованою голосною: **матерія**. Тому правило про передавання звукосполук *i+* голосна має стосуватися всіх споріднених слів, тобто по-українському скрізь потрібно писати *i+* йотована голосна (літера).

Іван Вихованець.
Цит. за: Олександр Пономарів. Фонеми Г та Г. Словник і коментар. — К., 1997. — С. 6.

⁹⁴ Качуровський Ігор. Фоніка. — Мюнхен, 1984. — С. 22; Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. — К., 1969. — С. 258, 260.

⁹⁵ Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей. Словник-довідник. — К., 1996.

Якщо, наприклад, еспанську мову ми можемо уявити у вигляді будинку з просторими кімнатами-голосівками, що переділені тоненькими переборками-приголосними, то німецька уявляється середньовічним бургом, де в товщині грубезних мурів-приголосних тулиться вузенькі переходи-голосівки.

Ігор Качуровський,
Мова і фоніка. —
Мюнхен, 1984. — С. 22.

фонетичні закони нашої мови ніяк не допускають неприродних для української мови початкових *Ia*, *Ie*, *Io*, *Iu* у власних іменах біблійного походження, через що ми вимовляємо *Єрусалим*, *Яків*, *Єремія* (*Ярема*), *Йосип*, *Юда*, тоді як у російській мові закріпилася грецька, а не єврейська вимова цих імен без юта, позаяк його у грецькій мові попросту немає: *Іерусалим*, *Іаков*, *Іеремія*, *Іосиф*, *Іуда* тощо. Отож неприродні для нашої мови *ia*-, *ie*-, *io*-, *iу*- живуть тепер лише у російській мові, цілком взорованій на грецький, а відтак церковнослов'янський зразок.⁹⁶

Наши знані вчені Іван Ющук, Василь Німчук та ін. відзначають давній звичай вимовляти *я* на місці іншомовної сполучки *ia* у правописах кількох інших слов'янських мов — у білоруському: *дывадема*, *дывалог*, *матэрыйял*; у хорватському: *dijadem*, *dijabragma*, *dijalekt*; сербському: *материјал*, *социјални*; македонському: *гијабетес*, *гијагонала*. Це, як бачимо, єднає українську не з тим мовним простором, до якого її так насильно штовхала (і штовхає) радянська (і теперішня) політика. Натомість ми поки втішаємося застиглістю звукосполучки *ія* у поетичних "Фіялках" Василя Стуса і Богдана-Ігоря Антонича, яким би не повернуло язика на "фіалку".

Фіялка

Фіялка у саду росла
і непомітна, і мала,
але собою ставна...
Ой-йой! Надбігло вже дівча,
фіялочки не поміча.

⁹⁶ Огієнко Іван. Єремія, Юстин, Йордан (вимова біблійних імен з *ї* напочатку) //Слово. — 1993. — січень.

її маленька ніжка
стоптала фіялковий цвіт,
а та і в смерті шле привіт.⁹⁷

(Василь Стус)

Фіялки

З очей фіялок смутком кришиши
і пригортасяши, сестро рання.⁹⁸

(Богдан-Ігор Антонич)

Спочатку було й...

Початковий *ї* у буквосполученнях *йо*, *іу* (графічно *ю*) до Правопису 1933 р. не мав альтернативи; наприклад *Юда*, а не *Іуда*, як фіксують тепер словники. Це зумовлено тим самим фонетичним явищем, що звуться як інтерференційне зяяння (збіг двох голосних в іноземних словах), наприклад: *Юда*, *Юдея*, *юдаїзм* (а не візаконені російські форми *Іуда* тощо). Зрештою, всі інші слов'янські мови у цих лексемах також уживають *ю-* (*ju-*): білорус. *юда*, *юдаїзм*; болг. *юдаизъм*; серб. *јудаизам*; хорв. *judaizm*, словен. *judež*, макед. *juda*, польськ. *judaizm*, чеськ. *judaizm*, словац. *judejský* тощо.

* * *

За зразком російської ортографії, а отже, ортоєпії, накинутого правопис *іо* на початку слів: *іон* (гр. *iōn*), *іол* "тип вітрильного судна" (голланд. *jol*), хоч, на щастя, маємо *йогурт* (турец. *yogurt*), *йог* (санскр. *uḍgi*), *йод* (гр. *iōdēs*), *йол*, *йола*

⁹⁷ Стус Василь. Твори. Час творчості. — Львів, 1995. — Т. 2. — С. 245.

⁹⁸ Антонич Богдан-Ігор. Поезії. — К., 1989. — С. 154.

У пересопницькому рукопису поряд із традиційною передачею на письмі слів *диаволь*, *Иродиада*, *Иуда* тощо переважають написання, що відбивають народнорозмовну вимову їх: *дияволь*, *дияконъ*, *иудинъ*, *иродиадина дышерь*.

Інна Чепіга,
Пересопницьке Євангеліє — унікальна пам'ятка української мови // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. — К., 2001. — С. 35.

(норв. *jöll*) “норвезький промисловий човен”. На користь початкового *йо* свідчать також власні назви: *Йов* (*Іов*), *Йона* (*Іона*), *Йосип*, *Йоан* (*Іоан(н)*), *Йордан* (*Іордан*), які здавна пристосував народ до звичкої вимови, як у словах *його*, *йолоп*, *йой...*

Сумна одіссея *йота* (ї) в словах іншомовного походження призвела до ще однієї аномалії і лише в одному слові з досить високою частотою уживання: *проект* < лат.*projektus* “кинутий перед”. Відомо, що Правопис 1933 року заборонив йотацію не тільки *a*, *u*, *o*, але *e*, *i*, тож до 1946 року слід було писати *діета*, *руїна*. Вживання йотованих голосних *e*, *i* → *ɛ*, *ї* відновлено Правописом 1946 року, але поза цим логічним відновленням осиротіло зосталося лише одне слово — *проект* (хоч *об'єкт* < лат. *objektus*, *суб'єкт* < лат. *subjectum*), *i*, зрозуміло, що через “благотворний вплив” російської літературної вимови, хоч ортографічно у них *проект*, а не *проект*.

На жаль, в останньому Проекті 1999 р. не йдеться про природну йотацію у → *ію* на зразок: *тріумф*, *радіюс*, *консиліум*, *медіюм*, яка чітко визначена правописом 1929 року: “Завсіди пишемо в чужих словах *і...* після всіх приголосних перед голосними та *й*, при чим **чуже *іа* передаємо через *ія*: матеріял;**

іе через *іє*: *гієна*;

іu через *ію*: *тріумф*;

але *іо* через *іо*: *соціологія*⁹⁹.

“Нормалізатори” 1933 року скасували ці ознаки, і ми до сьогодні пишемо чужомовним правописом.

* * *

Ніби на знак рівноваги щодо виученого вживання *ї* у знакових фонетичних позиціях української мови ним начинено, сказати б, знищальні тепер для нашої артикуляції слова: *йогурт-маракуйя*, *фойє*, *майя* (народність), *гуйява* (рослина тропічна), *Савойя*, *Гойя*, *Гавайї*, *Малайя*, *Майямі*, *Фейєрбах* тощо (хоч, на щастя, *конвеєр*, *параноя*, *секвоя*). Тому запропоновано усунути незакономірний зайні *ї* у лексемах такого типу. Тим паче, що у мовах-джерелах у цих словах подвійний *ї* не вимовляють і не пишуть. Подвійну йотацію слід зберігати лише у передаванні буквосполучення — *ill* — перед наступним голосним, крім *ó*: *Вайян* (*Vaillant*), *Мейє* (*Meillet*), *Рамбуїє* (*Rambouillet*), але *Війон* (*Villon*)¹⁰⁰.

Щодо слова „поет”...
то це грецьке слово
прийшло до нас через
латину без *j* (лат. *poeta*).
Безпосередньо з грецької
запозичені *піт*, *пітта*.
З „проектом“ становище
зовсім інше. Англійське
project тут ні до чого, від
французького *projekt*
маємо *прожект* або *проект*
через нім. *Projekt*
зводиться до лат. *projectus*
(обидва останні слова
мають *j!*), яке походить від
того самого кореня, що й
ін'єкція, *об'єкт*, *суб'єкт*,
траекторія (від лат. *iacio*
“кидаю”).

Олександр Пономарів.
Український правопис у
запитаннях і відповідях//
Українська мова.
— 2003. — №4. — С.109.

⁹⁹ Український правопис... — С. 66.

¹⁰⁰ Український правопис. Проект найновішої редакції...
— С. 154.

§ 5. Вилучення дифтонга аў у словах іншомовного походження

Про Фавстові митарства

Позаяк для російської фонетичної системи вимова звукосполучок *ав* чи *ау* не принципова, то варіантність форм типу *аудиторія* та *автомобіль*, *лавр* і *лауреат* — закономірна, хоч далеко не завжди логічна (порівняй *авто...* < гр. *autos* “сам”, *аудиторія* < лат. *audio* “слухаю, чую”).

В українській мові, з огляду на відсутність фонетичного збігу двох голосних у словах іншомовного походження та наявність ю нескладотворчого (після голосних звук в набуває характеру ю, мавка [маўка], що відповідає білоруській літері ў та англійській w на противагу до v), закономірно ѹ доцільно писати в а не у в початкових словах, принаймні, як зазначає Василь Німчук, у запозиченнях із класичних мов. Така вимова вмотивована і відповідними прикладами з давньоукраїнських пам'яток на зразок *авъгоустъ* та численними запозиченнями XVI–XVIII ст.: *автентикъ*, *авдиенція*, *аудиторъ*¹⁰¹ тощо. Впровадження

¹⁰¹ Німчук Василь. Там само. — С. 321.

цієї норми як живої вимови усуне той хаос, який панує у написанні слів з *ав* чи *ау* на зразок *лавр*, але *лауреат*; *автор*, але *аутізм*; *фавн*, але *фауна* тощо. Зрештою, розгромімо ортоепічний словник Михайла Погрібного (Київ, 1984 р.), який унормовує літературну вимову. Цей словник рекомендує вимову “*аудиторія*”, “*авдіювання*”, “*авдит*”, “*авдієнція*”, а правописний словник пропонує писати за російським зразком: *аудиторія*, *аудіювання* тощо¹⁰², що промовисто засвідчує руйнування автентичної фонетичної системи української мови засобами правопису.

Джерело цього руйнування легко побачити, якщо зіставити правописні настанови:

Проект 1926 і Правопис 1929 р.
дифтонг *аи*, *ои* передаємо через *ав*, *ов*:
Август, *Штравс*, *Фавст*, *аудиторія*,
Кавтський, *Павльсон*, *Бернард Шов*; а також звичайно *Аве*, *Авербах*, *Шопенгавер*, *Гебавер*, *Товер*, *Совер*, *Бавер*, *Шопенгавер* тощо (Проект 1926 р., с. 83).

Але звичайно: *Ауе*, *Ауербах*, *Шопенгауер*, *Гебауер*, *Тоуер*, *Соуер* і т. ін.
(Правопис 1929 р., с. 68–69)

Правописи 1933, 1946, 1960 і 1990 рр.
дифтонги *аи*, *ои* передаються переважно через *ау*, *оу*: *Штраус*, *Фауст*, *аудиторія*, *Каутський*; разом із тим у цілому ряді слів *аи* передається через *ав*: *Август*, *Австралія*, *автомобіль*, *автор* (Правопис 1946 р., с. 107; Правопис 1990 р.; с. 108).

¹⁰² Терлак Зеновій. Найшла зросійщена коса на “діаспорний камінь?”! — С. 19.

...Очевидна це правда, що протягом століть з окремої вимови постає й окрема мова, якщо якимись засобами не запобігти цьому.

Яків Романенко.
Правопис і мова //
Рідна мова. —
Число 1. — Січень. —
1936 рік. — С. 358.

§ 6. Про апостроф в іншомовних словах

Спираючись на живу українську ортоепію і принцип усунути суперечність написання на зразок *Фавн* (мітичний бог) — фауна, *інавгурація* — інаугурація (< гр. *авгур* у стародавньому Римі член жрецької колегії, що віщував волю богів), *автор*, *автомобіль* — *автотренінг*, *лавр* — лауреат тощо, Проєкт пропонує:

“Іншомовні **ai**, **ou**, **ow**, що вимовляються як дифтонгічні сполучення, передаємо в українській мові переважно через **ав**: *авгур*, *авдит*, *авдітор*, *авдіторія*, *авдієнція*, *авдіо-візуальний*, *авкціон*, *автентичний*, *автизм*, *автобіографія*, *автодафе*, *автомобіль*, *автор*, *авторитет*, *автотренінг*, *автохтон*, *автокефальний*, *астронавт*, *інавгурація*, *лавр*, *лавреат*, *мавзолей*, *павза*, *фавна*; *Австралія*, *Австрія*, *Таврія*; *Август*, *Аврора*, *Фавн* та ін.

В українській мові існує також традиція передавати *ai* через *ау* в низці слів: *джоуль*, *клоун*, *ноу-хау*; *Джорджтаун*, *Каунас*; *Краузе*, *Лаура*, *Пауелл*, *Пауль*, *Фауст*, *Штраус*¹⁰³.

У поезії “*Фавстівська ніч*”¹⁰⁴ Євген Маланюк, роздумуючи над складністю світобудови, метафоризує:

На небі, як у кнізі,
Механіка виконує закон...

Нам би також врешті визначитись зі своїми, а не чужими законами написання книг.

¹⁰³ Український правопис. Проект... — С. 160.

¹⁰⁴ Маланюк Євген. Земна мадонна. — Братислава, 1991. — С. 154.

На стикові ортографічних та ортоепічних правил перебуває пропозиція Проєкту писати апостроф перед йотованими після губних у загальних назвах іншомовного походження на зразок: *б'юро*, *б'юджет*, *п'юпітр*, *м'юзикл*.

По-перше, така пропозиція випливає із вимовних зasad української мови: губні (**б**, **п**, **в**, **м**, **ф**) ніколи не бувають м'якими, як, наприклад, у російській мові. Через те українське *м'яч* і російське *мяч* мають різну вимову: [майач], [м'яч'] — себто мячъ. Вимова українського бюро без апострофа тотожна вимові цього слова в іншій мовній системі (російській, французькій), натомість запозичене слово *б'юро* природно вимовляти, як наприклад, *б'ю*; *п'юре*, як *п'ю* тощо.

По-друге, за чинною сьогодні ортографією пишемо *комп'ютер*, *інтер'ю*, *прем'єра*, то з огляду на яке правило без апострофа слід писати *гравюра*, *плюпітр*, *бязь*? Зрозуміло, що з огляду на вимовні, а почасти й ортографічні

...Треба пам'ятати,
що якраз апостроф
зазначає нашу відмінну
вимову губних серед
цілого слов'янства, а
вже саме це змушує
нас зберігати його.

Іван Огієнко. //
Рідна мова. —
Число 4. — Квітень. —
1933 рік. — С. 165.

2. Морфологічна асиміляція

Граматиці підкоряються навіть імператори.

Римська мудрість

Академік Рusanівський і автори проекту "УП" —

2003 за ред. В. Rusanівського помилково зараховують до м'яких приголосних українських

фонем /б/, /п/, /в/, /м/, /г/, /к/ та ін., яких нема в українській мові, але які характерні для російської мови. В українській мові 10 м'яких приголосних (/д/, /т/, /з/, /с/, /ц/, /дз//л/,

/н/, /р/, /і/), а в російській — майже удвічі більше (19). Невже панові В. Rusanівському закортіло наздогнати російську мову стосовно великої кількості м'яких приголосних?!

Іван Вихованець.
Ненаукові пристрасті...
Там само. — С. 8-9.

норми російської мови (пор. *інтервью, прем'єра тощо*). Цікаво, що Правопис 1929 р. зазначав: французьке та німецьке й передаємо через ю: *Бельвю, бюро, бюджет, бюст, вестибуль, купюра*¹⁰⁵ тощо, не згадуючи про апостроф узагалі. Тим рішення сучасного Проекту набуває особливої ваги, позаяк апостроф відповідно до позиції у загальнозвживаних словах іншомовного походження — це водночас спрошення чинного правопису, і що найважливіше — спосіб зберегти своєрідність української фонетичної системи.

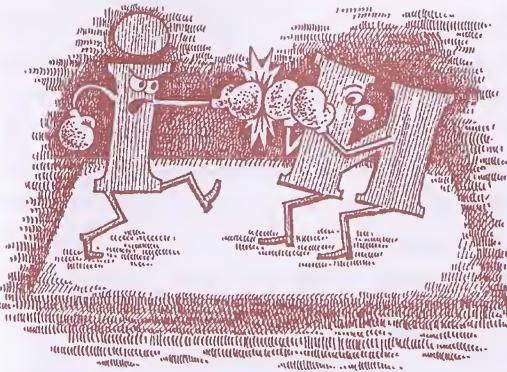
Якщо фонетика — це жива музика мови і будь-які фальшиві нотки ріжуть слух, а потім призводять до викривлення, а далі і руйнування питомої системи, то морфологія — це та граматична форма мови, що аж ніяк не диктує мовних законів, а вправно їх тлумачить і стверджує мовні традиції. Позаяк українська мова, як і інші слов'янські мови, належить до синтетичного типу мов, коли зв'язок між словами здійснюється передусім за допомогою зміни закінчень, то власне характер цих закінчень найбільше важить. Тому, щоб розхитати морфологічну систему нашої мови, слід було втрутитися у систему її закінчень. За інструмент такого втручання обрано правопис — таке утворення, яке ніби перебуває поза сферою дихання реальної мови і водночас саме в середині цього інструмента і міститься мова. Насправді правопис як мовна оболонка — це найприступніший засіб впливу на мову. З огляду на такий стан мовно-правописних взаємозалежностей можна говорити про чотири зasadничі морфологічні ознаки, які

Граматика — це ворота до безсмертя, цілющий засіб від забруднення мови, освітлювач усіх знань. Вона світиться у кожному знанні.

Бхартрихарі, Віст.
Цит. за В.К. Журавлев.
Язык, языкоznание,
языковеды.

— M., 1991. — C. 56.

§ 1. Вилучення закінчення — і родового відмінка однини іменників третьої відміни на зразок радості, любові замість радості, любові

Як у годиннику пружина
чи якийсь інший
механізм рухає стрілки,
так і мову приводить у
рух граматика.

Іван Вихованець.
У світі граматики.
— К., 1987. — С. 9.

брутально перекреслив Правопис 1933 року (хоч їх насправді більше). Деякі з них Проект 1999 р. намагається відновити.

У Правописі 1929 року зазначено: “Іменники жіночого роду III відміни на -ть за другим приголосним: від радости, з вісти до смерти, без чверти...; також винятково: до осени, без соли, крові, любові, Руси — мають у родовому відмінку однини закінчення -и”¹⁰⁶. Можна дивуватися, куди поділися всі інші іменники III-ої відміни, бо вони таки були у Проекті 1926 р.: “Усі речівники жіночого роду на приголосний мають закінчення — и: радости, молоди, соли, тіни, смерти, матери...”¹⁰⁷. Однак не в тім зараз проблема, позаяк політичним рішенням їх не вилучали. Проблема в тому, що зазначені граматичні форми вилучено, як зауважив Юрій Шевельов, за принципом “взорування на російській мові” та “спрошення за всяку ціну”, щоб максимально наблизити відмінювання іменників жіночого роду на

¹⁰⁶ Український правопис. — С. 35.

¹⁰⁷ Український правопис (проект)... — С. 41.

Бездоказові... відстоювання флексії і в родовому відмінку однини іменників IV відміни (імен) та в родовому відмінку однини іменників III відміни жіночого роду (радості) позбавлені сенсу за умов, коли існує Атлас української мови, на картах якого добре видно, як говорить український народ майже на всій його етнічній території та які тенденції розвитку його мови.

Лідія Коць-Григорчук:
Задля единого українського правопису// Про український правопис і проблеми мови.— Нью-Йорк — Львів, 1997.

Іменники жін. р.
колишніх *ї*-основ у
род. відм. одн.
послідовно приймають
закінчення *-и*: боязни,
жалості, кости,
молодості... Навряд чи
вони свідчать на
користь того, що
перекладач або
переписувач вимовляв
кінцеве *-и* як *-ї*.

Інна Чепіга,
Пересопницьке Євангеліє
— унікальна пам'ятка
української мови //
Пересопницьке Євангеліє
1556–1561. — К., 2001. —
С. 38.

приголосний типу *радість* до відмінювання іменників типу *земля*¹⁰⁸. Тоді українське відмінювання іменника збігатиметься акурат із російським. Юрій Шевельов слушно зауважує, що форма на *-и* давніша від форми на *-ї*. Відтак історичний розвиток засвідчує послідовне й поступове усунення у різних відмінках форм на *-и* і врешті родовий відмінок однини є “останнім бастіоном форм на *и*”¹⁰⁹. Однак ця історична тенденція мала б розвиватися поза всіляким насильством, учиненим над мовою!

А мова, зокрема її діялектологічний розріз, засвідчує повсюдне панування форм на *-и*, що походять від історичних іменників колишніх *-ї*-та *-й*- основ. Лише з 2-ої пол. XVII ст. в актах з терену Гетьманщини зрідка зафіксовано закінчення *ѣ* (тобто *i*) через вплив іменників *-я*-основи (*земля* — *землѣ* > *земл'i*)¹¹⁰.

Стійко збережене це закінчення у літературних творах і, зрозуміло, що у фольклорі:

Летыть Троянъцівъ обозрity,
Роздуть въ ныхъ храбросты огонь.
(Іван Котляревський)

Пошли тоби Матер-Божа
Тії благодаты,
Всого того, чого мати
Не зуміє дати.
(Тарас Шевченко)

¹⁰⁸ Шерех Юрій. Так нас навчали ... — С. 237.

¹⁰⁹ Шерех Юрій. Там само.

¹¹⁰ Німчук В.В. Проблеми... — С. 301.

Ти, брате, любиш Русь,
Як дім, воли, корови.
Я ж не люблю її
З надмірної любови.
(Іван Франко)

Навколо радості так мало.
(Володимир Сосюра)

Проходила по полю...
— I цій крайні вмерти? —
— Де він родився вдруге, —
— Яку любив до смерті?
(Павло Тичина).

Не учиться розуму до старости, але до смерти.
(Народна творчість)

Попри позитивне рішення повернути українському відмінюванню історично вмотивоване закінчення *-и* замість уже звичного *-ї*, викликає застереження “вибірковість слів, у яких буде дозволено цю справедливу форму”¹¹¹. Чому лише осінь, кров, любов, сіль, Русь, Білорусь “прорвалися” (ніби!), а тінь, приязнь, чверть, благодать та ін. знову в облозі?

Використання закінчення родового відмінка *-и* у вказаній групі іменників жіночого роду III відміни слугуватиме чіткій диференціації відмінкових закінчень і уникненню небажаних асиміляційних змін за наявності перед *-ть* інших приголосних. Таке флексійне відрізнення родового відмінка надто важливе, коли зважати на велику частотність його вживання в усному й писемному мовленні.

Іван Вихованець.
Ненаукові пристрасті
навколо українського
правопису
//Українська мова.
— 2004. — № 2. — С. 12.

¹¹¹ Захарків Олександра. Чи потребує... — С. 33.

§ 2. Вилучення закінчення -и родового відмінка однини іменників

IV відміни із вставним суфіксом -ен у непрямих відмінках (ім'я — імени, плем'я — племени)

Вся історія відносин між Москвою та Україною протягом більше як 250 літ з моменту злуки цих двох держав є планомірне, безсоромне, нахабне нищення української нації всячими способами, вщерть до стертя сліду її, щоб навіть імени її не лишилось.

Володимир Винниченко.
Відродження нації. —
Київ — Віден, 1920. —
Ч. І. — С. 34-35.

Історія цього закінчення нагадує дедективне чтиво. Побутувало собі закінчення -и у зазначених формах по всій Україні: ученим невідомі факти засвідчення у давніх текстах форм із закінченням -и (-ѣ) в іменниках -и- основи. Вдалося цьому закінченню проскочити і крізь правописні репресії 1933 р., аж 1942 року совєтський уряд України доручив Академії наук поновити роботу над "упорядкуванням" українського правопису. Тут і підірвано на більшовицько-російській, а не німецькій бомбі вперте і безневинне, але своєрідне закінчення -и, а разом із ним — літеру г, заглушене вкрайнсько-російській відмінності у написанні великих і малих літер, у розставленні розділових знаків тощо. Очевидно, внаслідок контузії українська мова почала набувати виразного російського обличчя..., себто через правописне посередництво відбувалось викривлення глибинної морфологічної структури мови, що "може легко приректи її розвиватися так

само, як мова, з якої ці розвиткові тенденції переймаються", отож "індукована мова самозліквідується внаслідок власного (!) розвитку"¹¹².

У передмові до Правопису 1946 р. без жодних евфемізмів це і сформульовано:

"У тих моментах, які за їх природою є спільні з іншими мовами (розділові знаки, правопис великих і малих літер, написання разом і окремо) ... забезпечити єдність з правописами братніх народів Радянського Союзу, особливо — російського..."¹¹³, а правопис 1960 року сягнув ще глибше: "... від часу попереднього видання "Українського правопису" у ряді правописних моментів, спільних для української і російської мов, виникла певна неузгодженість, яку тепер, після опублікування "Правил русской орфографии и пунктуации", можна усунути"¹¹⁴. Логіка, як бачимо, залишена. Тобто, як іронізує Ольга Кочерга, "росіяни визначилися зі своїм правописом — мусимо переробляти свій і ми"¹¹⁵ — і то на догоду російській мові.

Отож у Проекті сформульовано, як і в Правописі 1929 р.: "У родовому відмінку однини вживаемо форми на -ят-и (після шиплячого -ат-и) та -ен-и: галченяти, голуб'яти, курчати...; імени (та ім'я), племени (та плем'я), вимени (та вим'я), тімени (та тім'я)"¹¹⁶. Цікаво, чому не посягнули на форми

...викривлення глибинної структури мови може легко приректи її розвиватися так само, як мова, з якої ці розвиткові тенденції переймаються.

Юрій Шерех.
Так нас навчили правильних проізношеній //Пороги і запоріжжя. — Харків, 1998. — Т. 3. — С. 238.

¹¹² Шерех Ю. Так нас навчили... — С. 238.

¹¹³ Український правопис. — К., 1946. — С. 4.

¹¹⁴ Український правопис. — К., 1960. — С. 3.

¹¹⁵ Кочерга Ольга. Правопис чужомовного походження... — С. 8.

¹¹⁶ Український правопис (проект). — С. 122; — С. 35.

§ 3. Незмінюваність іншомовних іменників середнього роду з кінцевим -о

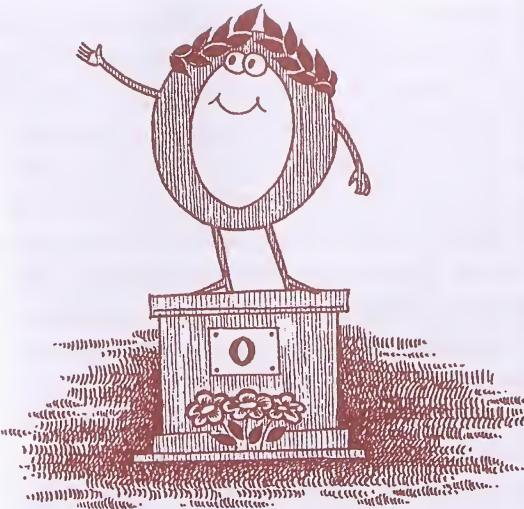
Хто і як планував та затвердив зміни до українського правопису 1946 р.

Генеральна настанова (1942 р.): “Дбаючи про культурні потреби українського народу”, Уряд УРСР вирішив наблизити український правопис до російського.

На світлині: Засідання ЦК КП(б)У та Уряду УРСР (дачне селище Помірки біля Харкова, 28 серпня 1943 р.), на якому проект нового правопису в основному схвалено і передано Народному Комісарові Освіти до затвердження.

Справа наліво: Л. А. Булаховський, М. Т. Рильський; в центрі М. С. Хрущов, праворуч від нього — П. Г. Тичина. У нараді бере також участь М. С. Гречуха, Д. С. Коротченко, генерали й офіцери.

Кожна мова сильна не тим, скільки чужомовних слів вона відкіне через достатність власних, а тим, як зуміє пристосувати чужу форму до своїх законів, тим паче граматичних. Щікаво, що найбільшу волю у граматичному пристосуванні незмінюваних іменників проявляють діяспорні українці, і зокрема щодо частовживаного ойконіма Торонто: *у Торонті, Торонтом, до Торонта*. Значно рідше відмінюють форми *Буффало, Онтаріо, Чикаго, Сан Павло, Торино* і т.д. Як зазначає Богдан Ажнюк¹¹⁷, тут спрацьовує психологічний чинник одомашнення частовживаного і близького слова, як це, до речі, сталося у нас зі словом *пальто*, змінюваність якого взаконена. Важить також і усвідомлення суттєвих відмінностей між типологічно різними мовами: синтетичною українською (зокрема відмінюваність

Добре звучать в українському середовищі відмінкові форми іменників *авто, кіно, метро, ситро*, (*авто, авта, на авті; кіно, кіна, кіном; метро, метра, метром, ситро, ситра, ситром*) та ін., які вважають чомусь (звичайно, за орієнтацією на російську мову) невідмінюваними. Штучне затримування і незакріплення того, що вже відшліфоване в народній мові, а отже, прогресивних динамічних процесів, видається незрозумілим і консервативним.

Іван Вихованець

¹¹⁷ Ажнюк Б.М. Мовна єдність нації: діаспора й Україна. — К., 1999. — С. 376–379, 389.

Чомусь ні поляки ні словаки, ні чехи не бояться відмінювати слова на зразок *б'юро*, *табло*, а українці досі мусять оглядатися на "старшого" брата і наважуються відмінювати тільки "пальто".
Таксі, какаду, меню не відмінююмо через відсутність в українській мові відповідної парадигми.

Олександр Пономарів.
Український правопис у запитаннях і відповідях...

Там само. — С. 110.

іменників) і аналітичною англійською (не змінюваність слів). Через пристосування англізмів до української граматичної форми почали зменшуватися психологічна відстань між зазначеними мовотипами. Себто білінгвізм в Америці українських емігрантів і білінгвізм українсько-російський в Україні має різне підґрунтя. Якщо білінгвізм українського емігранта в Америці в принципі природний, то в Україні — це наслідок колишнього колоніального статусу держави і загроза суверенного розвитку країни. Тому заперечення граматичної форми слова, спільної з мовою-окупанткою, стає символом ідеологічної позиції. Правда, у додатково розісланих матеріялах щодо обговорення Проекту запропоновано ще такі можливі варіанти:

1. Дозволити паралельні відмінювані та невідмінювані форми: *кіно* — *кіна* і т. ін.

2. Не відмінювати, але не вважати грубими помилками відмінювані форми.

3. Відмінювати тільки власні назви: *Конго* — *Конга*, *Коломбо* — *Коломба*.

Усе це разом свідчить про одне: залишити форми на **-о** незмінними — це наче змиритися з болячкою, та ще й хотіти добре себе з нею почувати.

Власне іншомовні іменники з кінцевим **-о** — яскраве свідчення мовної опозиційності і вправности, позаяк вони спонтанно набувають тих самих закінчень, що й аналогічні до них з кінцевим **-о** питомо українські слова: *відро* — *відрá*, *табло* — *таблá*; *село* — *у селі*, *метро* — *у метрі*, *Павло* — *Павла*, *Леонардо* — *Леонарда* тощо. А рекомендовананого часу відмінюваність, як згадує Юрій Шевельов, у

"Російсько-українському словникові" (1937 р.) стала підставою для звинувачення авторів у "грубейшій вульгаризації" і прокладанню шляху німецькій військовій інтервенції. До того ж ситуація з незмінними формами на **-о** провокує невідмінювання питомих українських іменників на **-о**, особливо у чоловічих прізвищах на зразок *Кличко*, і навіть на **-е** типу *віче*. Іншою є ситуація в російській літературній мові, яка, запозичуючи зазначені форми з французької, зберігала їх незмінними, як у мові-джерелі. Та ще й побутувала думка, виплекана в аристократичних колах, про вульгарність змінної форми, що цілком спростовано змінюваністю відповідних слів в інших слов'янських мовах: польськ. *biura*, серб.-хорв. *біроа* в родовому відмінку однини. Отже, "до української мови застосовано специфічну шкалу вартостей російської мови"¹¹⁸.

З огляду на зазначене, Проект 1999 р. дозволяє відмінювати, тобто природно вводить у нашу систему, запозичені слова на **-о**, коли перед закінченням нема іншого голосного на зразок: *радіо*, *Маріо*, але *ситра*, *кіна*, *табла*, *метра*, *б'юра* тощо¹¹⁹.

Загалом нинішня ситуація вибору та співіснування правописних принципів перетворює написання (і вимову) чужомовних слів на прaporи та емблеми, за якими можна відрізнити представників різних ідейних та культурних угруповань.

Галина Яворська.
Прескриптивна лінгвістика як дискурс. Мова.
Культура. Влада. — К., 2000. — С. 192.

¹¹⁸ Шерех Ю. Так нас навчали.... — С. 240–241.

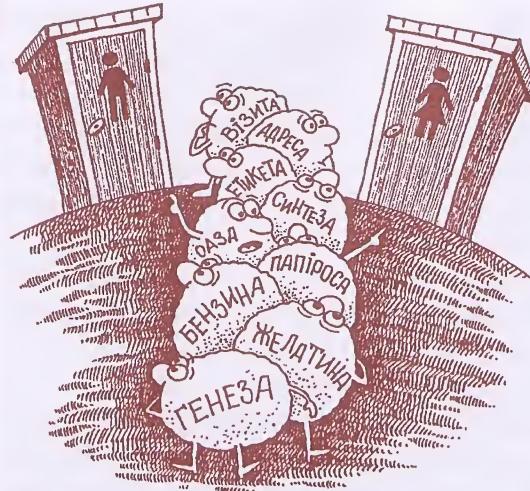
¹¹⁹ Український правопис... — С. 163.

§ 4. Про зміну роду іменників (або примусову маскулінізацію)

Будь-яка граматичність щось символізує.
В. Живов

Про Правопис 1929 р.:
Ще ніколи правопис і морфологія української мови не були впорядковані так точно і детально.

Юрій Шевельов,
Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941) //
Пороги і запоріжжя. — Харків, 1998. — С. 313.

Зміна “статі”, як відомо, проблематична, ... але не для “творців” Правопису 1933 р. Задля уподібнення двох мовних систем — української і російської — всі методи прийнятні, навіть політичне рішення змінити роді іменників.

У Правописах 46-го і 60-го років¹²⁰ подано окремим параграфом перелік іменників іншомовного походження, що “змінили” “стать” у буревісному 1933-му році на догоду своїм російським партнерам. На жаль, сьогодні більшість і не здогадується про те, що ці слова (див. с. 85), звичайно, були жіночого роду.

На жаль, і те, що Проект 1999 р. не порушує цієї проблеми, лише найновіші посібники з культури мовлення зазначають паралельність роду іменників *зал / зала* і бажаність уживати слово *генеза* у жіночому роді (а не *генезис*) тощо.

¹²⁰ Український правопис. — К., 1946. — С. 109; Український правопис. — К., 1960. — С. 122.

Отож пропоную “статеві” жертви 1933 р.: до чоловічого роду, замість колишнього жіночого із закінченням -а (див. Правописний словник Григорія Голосекевича), стали належати: клас, оркестр, парад, резерв, шарж; акредитив, кооператив, коректив; анод, метод, період; анілін, бензин, вазелін, нікотин; імперіал, матеріал, потенціал; консорціум; аналіз, діагноз, прогноз, симбіоз, синтез, туберкульоз; генезис, оазис, палінгенезис, пангенезис, партеногенез; синтаксис, паратаксис, гіпотаксис, еліпс і еліпсис; контроль, патруль¹²¹.

У часописі “Рідна мова” Іван Огієнко зазначає: “Дуже багато чужих слів прийняли в нашій мові, закінчення -а, цебто стали словами жіночого роду (в російській мові вони звичайно цього -а не мають, цебто роду чоловічого), наприклад:

адреса	етикета
база	желатина
бензина	оаза
візита	папіроса
гіпноза	парада
девіза	прогноза
діягноза	психоза
екстаза	синтеза
еліпса	синтакса і т. ін.” ¹²²

Мабуть, цілком аполітичним і винятково лінгвістичним є правило у Проекті 1999 р.

¹²¹ Голосекевич Г. Правописний словник. — Нью-Йорк — Париз — Сідней — Торонто — Львів, 1994.

¹²² Огієнко Іван. Рід у іменників //Рідна мова. — Вересень 1935 року. — Число 9 (33). — С. 425.

Граматичні роди є незалежною, абсолютною власністю іменника.

Іван Вихованець.
У світі граматики.
— К., 1987. — С. 153.

писати м'який знак після *р* в іменах по батькові *Ігорьович*, *Лазарович*, позаяк імена *Ігор*, *Лазар*, крім називного відмінка одними, є іменниками м'якої групи: *Ігоря*, *Ігореві*, *Ігорем*. І тоді іменники м'якої групи II відміни матимуть одинаковий тип відмінювання.

3. Власне ортографічні зміни

Першорядна мета
науки — упорядкування
и спрощення.

Костянтин Тищенко

До власне ортографічних змін належать явища нормування не системи мови, а лише впорядкування її структурних одиниць з огляду на правильне написання. Себто це такі регуляційні важелі як щось позамовне щодо глибини самої мови. Відтак їхня функція суттєвно відрізняється від функції нормування, яке засноване на теоретичному обґрунтуванні. Але навіть тут проступає абсурдність російськомовного тиску!

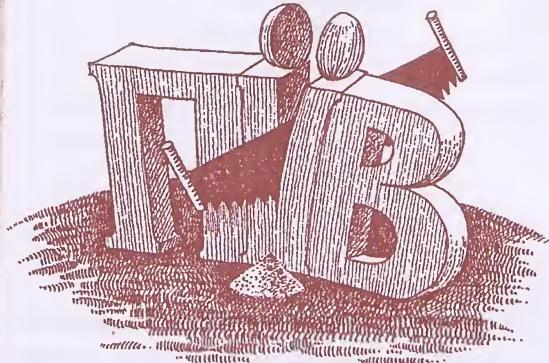
Мабуть,
досконалість
правопису в тому ї
полагає, що він дає
якнайменше
можливостей робити
помилки.

Іван Юшук.
Правопис повинен бути
стабільний, але... //
Мовознавство. — 1995. —
№ 1. — С. 10.

§ 1. Написання слів із *пів*

... замість трьох правил написання числівника *пів* з іменниками (разом, через дефіс, через апостроф) потрібно застосовувати одне правило — його написання із залежним іменником окремо: *пів будинку*, *пів острова*, *пів Києва*, *пів яблука*.

Іван Вихованець
Ненаукові пристрасті...
Там само. — С. 15.

Проект 1999 р., на відміну від згаданих правописів 1933, 1946, 1960, 1990 рр., пропонує писати слово “пів” завжди окремо від сусідніх слів, якщо воно означає “половина”, наприклад, *пів години*, *пів яблука*, *пів Києва*. Проблема постала через те, що в російській мові лексема “пол” немає цього значення, отож на зразок російської завели писати слово *пів* разом із наступним (*піваркуша*) і через дефіс (*пів-Києва*). Через таку ортографію у наших словниках повписувано фіктивних слів на зразок *півгодини*, *півдня*, які через незугарність своєї форми ще й невідміновані. Натомість наше *пів* здатне передавати якнайтоніші поетичні смисли:

Отам і здобувши останню покуту,
Розпалим, як гроно, нагірний свій біль.
О царство пів серця, пів надії, пів причалів,
Пів замірів царства, пів змаг і пів душ.

(Василь Стус)

Геніяльний поет роздвоївся (на себе і страх!) Пів поета роздвоїлося (на чверть поета і страх). Чверть поета роздвоїлося (на осьмуху і страх). Осьмуха поета роздвоїлася (на понюху і страх). Тепер, коли він походжав вулицею, над головою його висів білий димок, а перелякані зустрічні шанобливо вступали йому дорогу.

(Василь Стус. Про траєкторію творчої деградації Павла Тичини.)

Так і хочеться докинути — о царство пів правописів, о знаку деградацій!

Те, що слово *пів* зливається з кількісно означуванням іменником в одне слово, є діше ортографічним фактом і не суперечить його розумінню як числівника.

Д. Баранник.
Сучасна українська літературна мова:
Морфологія.
— 1969. — С. 242.

§ 2. Правило “9” і власні назви

Звертайтеся до позиченого, але з обов’язковою умовою — підпорядкувати його законам своєї мови.
Борис Антоненко-Давидович

Проект 1999-го р. пропонує поширити правило “дев’ятки” (тобто написання *и* у словах іншомовного походження після *д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р*) на правопис власних назв на зразок *Сиракузи, Едип, Аристотель*. Доволі втішно, що з Правопису 1929 року відішло правило “дев’ятки” в загальних назвах іншомовного походження на зразок *тактика, сюрприз, казино*; було воно і в первісному правописі 1919 р. Поширення його на власні назви зумовлене невірним протиставленням запозичених загальних і власних найменувань. Позаяк вже дозволено писати *и* в кінцевих *-ида, -ика*, а також після *ж (дж), ч, ш, ц, р* (тобто після п’яти букв) у чинному кодексі (1993 р., с. 101–102) та в багатьох винятках — і після *д, т, з, с*: *Братислава, Единбург, Бразилія, Сицилія*, то є сенс уникнути правописної плутанини, наприклад, і в прізвищах та у похідних від них термінах тощо: *Дізель (Diesel)* — дизель, *Зіверт (Sievert)* —

зиверт, Сіменс (*Siemens*) — сименс і т.д. Тим паче, що у мовах-донорах приголосні перед *і* — непом’якшені, позаяк їм взагалі не властива фонетична (і фонологічна) опозиція твердості / м’якості приголосних.

Завважимо, що слова з церковно-релігійної сфери (главно — давні запозичення з грецької мови) з правилом “дев’ятки” не пов’язані, і в них між усіма приголосними пишемо *и*: *євангелист, єпископ, митрополит, архимандрит, єпітрахиль, кивот, прохімен, алилуя*.

На думку Василя Німчука¹²³, біблійні власні назви з *и* потрібно виділити окремо, адже в релігійній літературі зазвичай уживають топоніми: *Вавилон, Вифанія, Вифлеєм, Галилея, Ганисарет, Єрихон, Ливан, гора Оливна*. Позаяк багато біблійних антропонімів стали в українців хресними іменами, тому і в церковних текстах треба визаконити їхнє вживання: *Іван, Матвій, Пилип і под.*

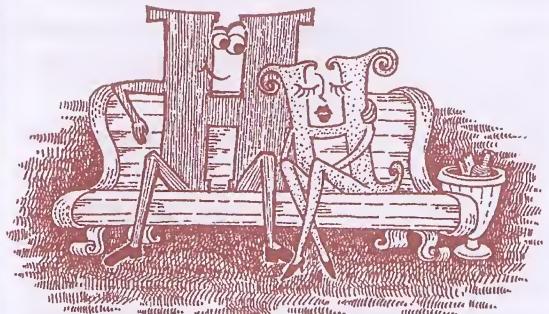
Універсалізація цього правила спростить ортографію, усуне суперечності типу *дізель* і *дизель*.

Василь Німчук.
Сучасні проблеми українського правопису.
Там само. — С. 7.

¹²³ Німчук Василь. Сучасні проблеми українського правопису //Літературна Україна. — 2001. — 11 січня. — С. 7.

§ 3. Подвоєння приголосних в іншомовних словах

Чуже берімо,
свое возвесімо.
Ірина Фаріон

У Проекті 1999 р. запропоновано не передавати подвоєння приголосних у загальних назвах іншомовного походження: *тона*, *нетто*, *бротто* тощо; а у низці загальних назв зберігати подвоєння, щоб уникнути у мовленні омонімності чи дуже близького звучання з іншими словами або словоформами на зразок *білль* (пор. *біль*), *вілла* (пор. *віла* "руса́лка"), *манна* (пор. *мана*), *пенні* (пор. *пеня* — *пені*), але чомусь ще й *авва*, *аллах*, *мулла*, *бонна*?

Думаю, що апелювання до омонімності не так обґрунтовує потребу подвоєння, як виправдує нашу узвичаєну нерішучість. Бо ж омонімія — це природне мовне явище, якого, за цією самою логікою, треба б було позбавлятися і в інших випадках: як (прислівник) — як (іменник), бал (оцінка) — бал (урочистість), засипати (від спати) — засипати (від сипати) тощо.

Хочу Правописах 1929, 1946 і 1960 рр. за вихідну позицію узято неподвоєння приголосних,

однак у формулюванні "лише в окремих словах", як 1929 р., або ж у примітках, як 1946 і 1960 рр., спостерігаємо тенденцію до збільшення подвоєнь. Зокрема Правопис 1929 року подає такі запозичення як винятки: *авва*, *барокко*, *бонна*, *бротто*, *ванна*, *вілла*, *галло*, *гєенна*, *донна*, *мадонна*, *манна*, *мотто*, *осанна*, *нетто*, *панна*; *равві*, а у позиції Увага 2 — зазначено: "Не треба аналогічно з цими випадками (на зразок суддя, *Ілля*) переносити подвоєння на чужі слова та імення" ¹²⁴; Правопис 1946 р. поповнюється ще на: *аннали*, *пенні*, *тонну*, *білль*, *буллу*, *дурру*, *мірру*, а також у примітці подано невідміновані слова італійського походження: *барокко*, *інтермеццо*, *лібретто*, *нетто*, *фортіссімо*, *стаккато* ¹²⁵; у Правописі 1960 р. маємо ще, крім цього, *беладонну*, *фінна*, *бротто* і поновлену *віллу* ¹²⁶. Як бачимо, що близче до сьогодення, то більше відбігає мова від давньої практики неподвоєння. Леонід Булаховський, очільник двох правописних комісій 1946 і 1960 рр., навіть ставив за приклад українську мову російській, остання з яких, уживаючи подвоєння, щоразу відхиляється з тих або тих, часто дуже сумнівних — навіть у вузько філологічних мотивах — міркувань, наприклад, *комиссия*, а не *коміссия* (< лат. *commissio*), *атака* (< фр. *attaque*), а не *аттака*, а у слові *суббота* у живому мовленні подвоєння не чути взагалі. "Недаремно, — підсумовує учений, — відчуваючи недоречність такої практики, всі слов'яни, навіть ті, що здавна мали в

¹²⁴ Український правопис. — К., 1929. — С. 19–20, 65.

¹²⁵ Український правопис. — К., 1946. — С. 102.

¹²⁶ Український правопис. — К., 1960. — С. 115–116.

[Комісія] зобов'язана пильно оглядати цих новоселів, "причісувати" їх так, аби написання, скажімо, лауреата не суперечило написанню лавра чи лаврового листа, щоб целюлоза не сперечалася з целулоїдом, майстер — із гросмейстром, Гренландія, Голландія чи Ісландія — з Фінляндією, аби дитячі вічка не відбирали очки, щоб ойконім Кошице писався і відмінювався за тим зразком, що й Пардубиці, аби дієслово потуреччити писалося через два чи як і Туреччина, аби антонімічні прислівники додому та з дому так само писалися за одним принципом тощо.

Павло Чучка.
З приводу підготовки
нової редакції
"Українського
правопису" //
Мовознавство. — 1995.
— № 1. — С. 25.

**Взорованість
на чужі мови —
це щоразу більше
нехтування
законами своєї.**

Ірина Фаріон

себе середню школу з добрим знанням європейських мов, відмовились у своїй правописній практиці від збереження подвійних літер при передачі іншомовних написань і тим позбавили свої народи відповідних труднощів. Російська правописна практика в цьому відношенні, отже, аж ніяк не може бути визнана здоровою, і було б краще покінчити з нею раз і назавжди”¹²⁷.

Отож мотивацію щодо неподвоєння приголосних у загальних назвах можна визначити дуже просто: подвоєння приголосних на письмі не відповідає вимові в українській мові, де воно позначає одну подовжену приголосну. **А взорованість на чужі мови — це щоразу більше нехтування законами своєї.** І тим паче тоді, коли таке слово “могло дійти до нас із других або третіх рук”¹²⁸ — себто через мову посерединцю. Існує й інший погляд на цю проблему. Зокрема Богдан Задорожний уважає вилучення подвоєніх приголосних у словах *анали*, *бароко*, *беладона*, *бравісимо* “кур'озним випадком повної “самостійності”, позаяк, по-перше, це провокує омонімію” (? — I.Ф.), а по-друге, подвоєння (подовження) властиве питомим українським формам: *у картоплині* — *у картоплинні*, через те воно вписується у фонологічну систему української мови¹²⁹.

¹²⁷ Булаховський Л. Загальне мовознавство // Вибрані праці в п'яти томах. — К., 1975. — Т. 1. — С. 259–260.

¹²⁸ Самійленко Володимир. Із статті “Чужомовні слова в українській мові” // Урок української. — 2002. — № 11–12. — С. 43.

¹²⁹ Думки з приводу появи “Українського правопису” (3-те вид. випр. і доп.). — К., 1990 // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. Праці філологічної секції. — Т. CCXXIV. — Львів, 1992. — С. 422.

Щодо неподвоєння у власних назвах, то Проект залишає до роздумів і такий варіант: відповідно до живого мовлення не відбивати подвоєння приголосних в іншомовних власних назвах — антропонімах: *Тромбеті*, топонімах: *Голандія*.

Переконливі щодо цього зіставлення, які пропонує Іван Ющук: “Назву французького міста ми пишемо з подвоєнням — *Ніцца*, а французи... без подвоєння — *Nice*, ми пишемо *Марокко*, французи — *Maroc*. Стародавню Францію ми, йдучи за римлянами, називаємо *Галлія*..., а французи — *Gaule*. І навпаки, ми пишемо без подвоєння — *Марсель*, *Версаль*, а французи з подвоєнням — *Marseille*, *Versailles* (а вимовляються ці французькі назви ще інакше). Американці назву своєї річки пишуть з трьома подвоєннями — *Mississіppi*, а ми лише з одним — *Mіссісіпі*. Назву столиці Куби німці пишуть з подвоєнням — *Havanna*, ми без подвоєння — *Гавана*, назву столиці Португалії росіяни передають з подвоєнням — *Ліссабон* (бо так німці пишуть), а ми без подвоєння — *Лісабон*. А болгари, серби, які, як і ми, користуються кирилицею, взагалі не зберігають жодних подвоєнь. І очевидно, незручностей від цього не відчувають. А може, й навпаки: у них менше можливостей наробити помилок”¹³⁰.

...оформлювано
чужомовні слова в
тодішній українській мові
двоєко: на
Наддніпрянщині й Кубані
під впливом російської
мови; на Західній Україні
— під впливом польської
та німецької.

І ця розбіжність дуже
довго стояла на заваді
єдиних норм української
літературної мови.

Василь Чапленко.
Українська літературна
мова. Її виникнення й
розвиток. — Нью-Йорк,
1956. — С. 179.

¹³⁰ Ющук І.П. Правопис повинен бути стабільний, але... // Мовознавство. — 1995. — № 1. — С. 10.

§ 4. Ахіллесова п'ята нашого правопису (або дещо про правопис слів іншомовного походження)

А на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму.
Тарас Шевченко

Автор розділу “Правопис чужих слів” у Правописі 1929 року була видатний український мовознавець Олена Курило, яку, як неважко здогадатися, у 30-их роках звинуватили у націоналізмі і репресували.

Олена Курило опрацьовувала ту правописну царину, що становить “окремий аспект вираження національно-культурних орієнтацій”¹³¹ і засвідчує мовну самодостатність і можливість до саморозвитку без задивлення на чужі мовні системи або ж їхнє копіювання, наслідування чи навіть запобігання. Словом, це та царина, яка, наче в побільшувальному дзеркалі, свідчить про мовну і національну зрілість. Зупиняє лише на тих проблемних формах, що мають суттєву розбіжність у Правописі 1929 року та сучасному і, на жаль, їх мало як заторкує Проект 1999 р.: передання німецького дифтонга *ei*, *eu* на зразок *Гайн* чи *Гейн*;

¹³¹ Яворська Г.М. Там само. — С. 184.

грецького *η* на зразок *магнет* чи *магніт*; початкового *e*: *Европа* чи *Європа*; англійського *w*: *Велз* чи *Уельс*; м'якого *л* (*ль*, *ля*, *льо*, *лю*) чи твердого: *лямпа* чи *лампа*; початкового *іє* на зразок *єпархія* чи *ієпархія*; німецького *Й* як нашого *у* чи *і*: *Мюнхен* чи *Мінхен*.¹³²

Правопис 1929 р.	Проект 1999 р. і чинний правопис
1. Німецький і голландський дифтонг <i>ei</i> в нових запозиченнях передаємо через <i>ай</i> (після <i>л</i> — <i>яй</i> , а не <i>ей</i>): <i>Айнштайн</i> , <i>Гайн</i> , <i>Шляйхер</i> , <i>Лайпциг</i> , <i>ляйтмотив</i> , <i>Райн</i> , <i>Швайдарія</i> , <i>портвайн</i> , <i>гайзер</i> і т.д.; нім. дифтонг <i>eu</i> передаємо через <i>ой</i> : <i>Нойман</i> , <i>Ойтіг</i> , <i>Фоєрбах</i> (с. 69).	1. Німецькі дифтонги <i>ei</i> , <i>eu</i> у новіших запозиченнях, зокрема у власних назвах, мають передаватися через <i>ай</i> , <i>ой</i> : <i>райх</i> , <i>Айзенах</i> , <i>маєр</i> ; але за традицією в багатьох випадках зберігаємо їх обох через <i>ей</i> : <i>Гайн</i> , <i>Ейнштайн</i> , <i>Лейпциг</i> , <i>Рейн</i> , <i>Швайдарія</i> , <i>Фрейд</i> , <i>Феєрбах</i> (с. 160); У чинному правописі таке саме формулювання, тільки змінено позиції: спочатку йдеться про передання <i>ей</i> , а потім про новіші запозичення через <i>ай</i> (с. 103).
2. Грецьке <i>η</i> у словах давно запозичених передаємо через <i>и</i> : <i> псалтир</i> , але в словах новозапозичених із Західу передаємо через <i>е</i> : <i> летаргія</i> , <i> аритметика</i> , <i> Атени</i> , <i> магнет</i> , <i> хемія</i> , <i> амнестія</i> і т.д. (с. 67)	Відсутнє правило.

¹³² Про правопис *h*, *g* як *з*, *r* та дифтонгів *ai*, *oi*, *ow* як *av* див. у розділі “Фонетична асиміляція”.

3. На початку слова є в чужих словах передаємо через е (а не є): *Європа, Евпаторія, Єспанія, ефект, естетика*.

Але в давніх запозиченнях із грецької мови є: *Євген, єретик, Єгипет* (с. 68).

е, крім випадків іншого звукового значення в іншомовних словах, передаємо літерою е: *екватор, Еліот*; в низці слів (переважно запозичених через посередництво церковнослов'янської мови) на початку на місці етимологічного е, грецьких дифтонгів ei, ai: *Євангелія (-іє), Єва, Європа, Євген* (с. 158).

У чинному правописі

є передається літерою е: *екватор, екзамен*; коли іншомовне е (іноді дифтонг ai) на початку слова вимовляється в українській мові як звукосолучення й+е, воно передається літерою е: *Європа, Ємен, Євпаторія, єресь* (с. 102).

4. Англійське w і перед голосними передаємо через в (а не через у): *Вайлд* (не Уальд), *Вайт* (не Уйт), *Велз* (не Уельс), *Вітман* (не Уітман), *Віклемф* (не Уіклейф), *Вестмінстер* (не Уестмінстер), *ват*, *кіловат* і т. ін. (с. 65).

Англійську літеру w у позиції перед наступним голосним передаємо через в: *вік-енд, Вільсон, Гемінгвей*, але за традицією: *суахілі, уайтспірит, Голсупорсі, Оуен, Уальд, Уеллс, Уолл-Стріт* (с. 151–152).

За чинним правописом

англійське w у власних назвах передається звичайно через в: *Вільсон, Вільямс*;

але за традицією: *Уайлд, Уельс, Уолл-Стріт, Голсупорсі, Хемінгвей* (с. 103).

У правописі 1929 р. таке правило відсутнє, натомість у правописі 1946 р. зазначено:

початкове ie (hie) звичайно передається через іє, напр.: *ієрархія, ієрогліф* (у примітці: *Іемен, ієна, але Єрусалим, єзуїт* — два останні належать до давно узвичаєних в українській мові з такою вимовою) (с. 103).

Початковий ie у низці слів, зокрема грецького походження, що прийшли через старослов'янську мову, передаємо через іє: *ієрарх, ієрей, ієрогліф, ієреміяд* (с. 154) (зазначено у примітці після написання: *єзуїт, єна, Єрусалим*) (с. 154).

У чинному правописі таке саме правило в основному пункті, а не у примітці (с. 100).

Французьке u та німецьке ѿ передаємо через ю: *бюджет, вестибюль, жюрі, Дюрінг, Мюнцер, Шюц* (с. 68)

Німецький ѿ, французький u, турецький ѿ та подібні звуки з інших мов передаємо через ю: *Аматюрк* (с. 158).

У чинному правописі відсутнє правило про передання нім. ѿ.

На думку деяких німецьких філологів цей звук у німецькій найближче відповідає українському і, тому його слід передавати через і: *Мінхен — Мінхен, Нюрнберг — Нірнберг, Грюн — Грюн, Тюрінген — Тірінген*

Чужомовне l в українській мові почасти передаємо як нем'яке, себто ле, ла, ло, лу, л, почасти як м'яке, себто лі, ля, льо, лю, ль. Це пояснюється головним чином тим, що чужі слова заходили до нас із різних мов, у

у словах іншомовного походження l передаємо твердим або м'яким — залежно від традиції, що склалася в українській мові:

а) л твердим (*л, ла, ло, лу*) у словах: *бал, галантрея, аналогія, блузя*;

різні часи і різними шляхами. Запозичення старіші, особливо до сер. XIX ст., більше засвоєні з нем'яким л, запозичення пізніші — з л'яким. Точно визначити випадки з м'яким і нем'яким л неможливо.

Нем'яке л

1. У словах грецького походження здавна запозичених і в старих запозиченнях із інших мов: *атлант, аналогія, лунатизм, фалі, білет;*

в англ. словах у кінці та перед приголосними не пишемо ь: *Албіон, Чарльз, булдог.*

2. В інших випадках новіші запозичення з західноєвропейських мов віддаємо м'яким л: *аероплян, баллон, блюз, автомобіль* (у кінці складу).

Зокрема м'яким л віддаємо чуже І послідовно в комплексах -лювати, -люція, -ляндія, -ляр, -лярний, -лерія, -лятор, -ляція, -льний, -льоз, -льоза, -льозний: *Гренляндія, Ляпляндія, маніпулянтка* (с. 62–64).

6) л м'яким (ль, ля, льо, лю): *асфальт, ляпсус, кльоши, люкс.*

Сполучення ле передаємо через ле: *білет, лекція* (с. 148–149).

Таке саме формулювання у чинному правописі (с. 98–99).

А поза тим витіснення м'якого л у чужомовних словах — це один із результатів мовної політики сталінського режиму. Вказівки про усунення л пояснювали небезпекою будь-яких західноєвропейських впливів на українську мову. Ось власне це і сховане за теоретизуванням — “залежно від традиції”.

Хоч, як бачимо, нечіткість і нелогічність правил вживання л/ль — вада всіх зіставлюваних правописів.

складу слів у “найповнішій гармонії з фонологічними і граматичними закономірностями мови-вибрата”¹³³.

Опозиційна частина (себто друга колонка) здебільшого засвідчує “найповнішу гармонію” з фонологічними закономірностями російської мови. Юрій Шевельов щодо цього зазначає: “Правопис іншомовних слів майже повністю змінено на російський”, “загалом не набереться, мабуть, і десятка іншомовних слів, що зберегли звичну українську форму, як от: *адреса, пошта, Европа* (учений, мабуть, зробив “щасливу” помилку, бо таки, на жаль, Европа — I.Ф.), тоді як по-російськи *адрес, пошта, Европа* (Іевпора)”¹³⁴.

2. Відображення західної традиції пристосування іншомовних слів (серед яких і власні назви). Найперше це стосується правил правопису дифтонгів: німецьке е і як ай; ей як ой: *Айнштайн, Гайнз; Нойман, Ойтіг*; північний дифтонг з другим компонентом и послідовно передавали через в: *Кавтський, гавптвахта*; е на початку слів записували через українське е: *Европа, Еспанія* (хоч у давніх грецізмах — е: Евген, еретик); грецьке Η передавали через українське е: хемія, магнет, Теби (*Фіви*) тощо. Логічно вмотивувати зміни 30–60 рр. у мовознавчій площині неможливо, позаяк підстава до цього суто політична: “Прийняті принципи правопису

Слід не тільки робити транскрипцію звуків чужої мови своїми літерами, але й почести відмінити саму форму слова, українізувати його.

Володимир Самійленко.
Із статті “Чужомовні слова в українській мові” // Урок української. — 2002. — № 11–12.
— С. 43.

На основі зазначеного зіставлення, точніше опозиції, не важко зробити висновок, що у Правописі 1929 р. в основному дотримано трьох визначальних принципів:

1. Застосування поєднаного **фонетико-графічного принципу**, який передбачає близьке до оригіналу відтворення звукового

¹³³ Цит. за Габлевич М. Попередні рекомендації до правопису слів іншомовного походження // Український правопис і наукова термінологія: історія, концепції та реалії сьогодення. — Львів, 1996. — С. 88.

¹³⁴ Шерех Юрій. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус // Пороги і запоріжжя. — Т. III. — С. 343.

... слід зберегти, а де треба — й поповнити звуковий образ української мови, а це неминуче зумовлює внесення деяких суттєвих змін у написання чужомовних слів. Відтворення фонетичної специфіки іншомовних слів передбачає врахувати звучання мови — джерела і звукових особливостей української мови...., слід максимально “зняти” десятиліттями впроваджуване “підганяння” української мови до вимови і написання “спорідненої мови” — російської...

Микола Жулинський.
Чим може вгору дух піднятися?... //Про український правопис і проблеми мови. — Нью-Йорк — Львів, 1997.

— С. 67

(1929 р. — I.Ф.) іншомовних слів, різко розподільючи у цьому відношенні українську та російську мову, недвозначно вказували на відштовхування від російської мови і водночас стверджували деяку узагальнену орієнтацію на Європу¹³⁵. Натомість через брутально перервану не просто орієнтацію на Європу, а органічну презентацію Європи через мовні засоби, 1933 р. закладено спільне підґрунтя для двох хоч і генетично споріднених мов — української та російської так само, як інших слов'янських, — але насправді таких, що йшли самостійним, паралельним і навіть відрубним розвитком аж до XVII ст. на Східній Україні, а в Галичині, Закарпатті та Буковині — до ХХ ст. Внаслідок цього виник антагоністичний зудар різних культур, одну з яких через правопис насильно увібгали в іншу. Тому й не дивно, що написання навіть окремого іншомовного слова перетворилося у символ ідеологічної позиції: “відома дисидентська правозахисна організація 70-х рр. називалася Українська Гельсинська спілка (а не Хельсінська, як треба було б за “радянським” правописом), і це написання було актом усвідомленого вибору та символічно значущим”¹³⁶.

3. Пріоритетність законів української мови над запозиченнями з будь-якої мови і будь-якого характеру. Цей принцип мудро вписано у чимало народних прислів’їв: чужого слухай, але свій розум май; вчися чужого розуму, та свого не згуби; з усіма радься, а за

¹³⁵ Яворська Г.М. Там само. — С. 190.

¹³⁶ Яворська Г.М. Там само. — С. 191.

чужий не держись. Пріоритетність свого очевидна і життєтворча! Отож чуже берімо, але своє вознесімо.

Запозичуючи чужомовні слова та транслітеруючи власні назви (імена, прізвища, географічні назви), слід зважати, по-перше, на своєрідність власної фонологічної системи та дію фонетичних законів, що виражено протиставленнями між г та х: гокей — хата; г та ґ: ғніт — ғніт, Гегель — Ґете, дзиґа — дзиґзі, Гаага — у Гаадзі, Вінніпег — у Вінніпедзі; і (рос. и, пол. i) та и (рос. ы, пол. y): кіт — кит, мило (іменник) — мило (прислівник) — рос. мыло — мило, польськ. mydło — miły; дифтонгічному в [ў] у позиції після голосного та в кінці слова: любо[ў], Бернард Шов[ў].

По-друге, вивільнivшись і випроставшись із-під російськомовного тиску, формулювати правила написання чужомовної лексики поза російським чи будь-яким іншим впливом. А для цього часом і в інших повчиться треба, наприклад: чи називають поляки або росіяни наше місто — Львів? Ні! Лише Львув або Львов відповідно до системи своєї мови. Те саме стосується й інших географічних назв та ще й із історично українських земель: Хелм (Холм), Пшемисль (Перемишль), Томашув (Томашів-Любельський), Жешув (Ряшів), Пряшів (Прешув), Михалівці (Міхаловце)¹³⁷. З якої ж то рації, слушно запитує Лідія Коць-Григорчук, назву сербської столиці ми записуємо на російський кшталт Белград, коли треба було б писати або так, як

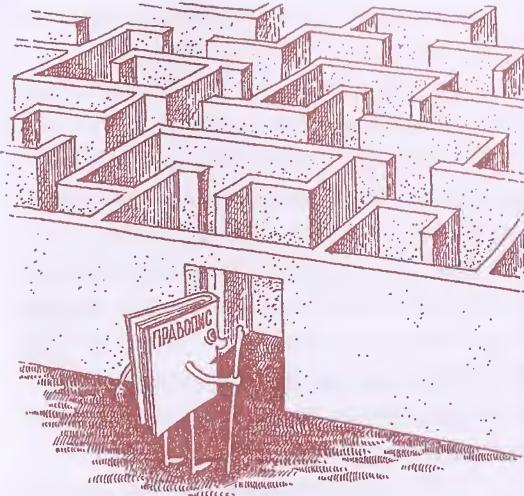
Мусимо нарешті домовитися, що будемо транскрибувати, що транслітерувати, а що будемо перекладати. Невже для білоруських та російських власних особових імен і надалі будемо робити винятки? Невже із Надежди Константиновны Крупської і далі робитимемо українку Надію Костянтинівну Крупську, щоб вона не впізнала себе в її українському мовному одязі! Чи не краще б лишити її тим, ким Надежда була в себе на батьківщині. Тобто щоб росіяни лишалися росіянами (Михаїл, Філіп, Єкатеріна), як і поляки лишаються поляками, німці німцями, а французи французами без підшуковування національних еквівалентів.

Паню Чучка.
З приводу підготовки нової редакції “Українського правопису”//
Мовознавство. — 1995. — № 1. — С. 26.

ЕПІЛОГ

Ділс добрих оновляться
Діла злих загинуть

Тарас Шевченко

Покликуване на
чужинців...
просто комічне!

Правопись ладимо для
себе, а не для
чужинців. Чужинці і
без того мало дбають
про наш язик і мало
знають его.

Іван Верхратський

серби Београд, або ж відповідно до духу нашої мови — Білгород¹³⁸, а словацькі чи чеські топоніми на е — Kielce, Košice як Кельце, Кошице замість Кельці, Кошиці? (до речі, як зазначає Правопис 1929 р. — с. 77).

Але попри це, за підрахунками Левка Полюги, іншомовні запозичення складають у нашій мові лише 6 відсотків. Тому вони аж ніяк не визначають системи та природи української мови¹³⁹, через що безконечне спотикання об цей камінь зовсім не виправдане. Це лише одне із правописних завдань, яке слід вирішувати у контексті потреб української мови: “Покликуване на чужинців... просто комічне! Правопись ладимо для себе, а не для чужинців. Чужинці і без того мало дбають про наш язик і мало знають его”¹⁴⁰.

Теперішній Правопис — дитя ста-лінських часів — з доповненнями 90-го і 93-го років (літера г, кличний відмінок тощо) — це свідчення половинчастих змін, які відбуваються і не відбуваються водночас, що насправді відображає глибоку кризу нашої ідентичності. Несприйняття Проєкту правописних змін виявило, наче лакмусовий папірець, загрозливу національну здеградованість нашого суспільства. За таких умов написання навіть окремих слів стало символом ідеологічної позиції (незалежності чи незалежності, Фрейд чи Фройд, соціальний чи соціальний, Афіни чи Атени), а остаточний вибір варіянта стане врешті-решт показником політичної і культурної орієнтації суспільства. Тому, зрозуміло, що вирішення проблеми правопису, як зазначає Герман Стюарт, залежить не так від лінгвістичних аргументів, як від можливостей суспільства зберегти

Мотивація обивателя
від Бориса Антоненко-
Давидовича:

Що?! Пропонується
нова реформа
українського
правопису?
Чи не забагато вже
було тих реформ досі
й чи не завдавали вони
шкоди усталенню
певних правописних
форм? Дайте спокій!

Борис Антоненко-
Давидович.
Як ми говоримо. — К.,
1991. — С. 210.

¹³⁸ Думки з приводу появи “Українського правопису” (З-те вид. випр. і доп.). — К.. 1990 //Записки наукового товариства ім. Т.Шевченка. Праці філологічної секції. — Т. CCXXIV. — Львів, 1992. — С. 422.

¹³⁹ Думки з приводу появии... — С. 443.

¹⁴⁰ Верхратський Іван. Наша правопись. — Львів, 1913. — С. 21.

культурно-національні традиції у супротиві до чужої ідеологічної тенденції¹⁴¹.

Правопис, за Степаном Смаль-Стоцьким, — це культурна справа, а головний чинник культури — традиція. І якщо за будь-якої нагоди підкреслюють потребу правописної стабільності, себто традиційності, то, як зазначає Василь Німчук, відразу ж забувають про найактивніших руйначів цієї традиції. Тому найперше завдання — відновити переврану ортографічну традицію як знаковий засіб самоідентифікації української спільноти та її внутрішньої єдності.

У тих перманентних баталіях навколо Проекту правопису виходьмо з простих зasad:

1. Філологи не мають обговорювати правописних проблем із нефілологами хоча б тому, що юристи не обговорюють із громадськістю, наприклад, сімейного кодексу, економісти — бюджету, лікарі — способу лікування, а освітяни — реформ школи.

2. Назрілі правописні проблеми, як, до речі, і будь-які інші, треба вміти бачити і вирішувати негайно. Йнакше вони нас поглинутуть.

3. Не важить громадське опитування щодо правописних змін, але обговорювати ці зміни з громадськістю — профанація лінгвістики, що має за об'єкт вивчення одну з найбільших таємниць духу — мову.

*Хто і що має робити
Найшвець держиться своєго копита,
Аби підошва гладонько пришила;*

¹⁴¹ Г.Стюарт, цит. за Г.М.Яворська. Прескриптивна лінгвістика... — Київ, 2000. — С. 236.

*Коваль най держить кріпко за кліци,
А кравець сидить при своїй іglі!
Каждий най буде майстром на своїм!
Якого зловлять на ділі чужім,
Скажуть всі люди: "Дивіться дурак,
Замість заліза верг в огонь ходак;
Замість кілцями брав огонь шилом!"
Така-то біда зо свинським рилом¹⁴².*

А. Для трьох громадських категорій, знервованих змінами в правописі, або для нефілологів, які хочуть його обговорювати

Коли і кому спала на думку ідея, що правопис — це справа не самої Академії Наук, а громади? 1919-го року. Кому? Професор Іван Огієнко називав таких людей — “невідповідальні особи”. Думаю, що, по-перше, — це політично упереджені щодо будь-якого кроку в царині української мови, бо ж мова (вони це інстинктивно розуміють, хоч далеко не всі усвідомлюють) — найважливіший чинник існування людини в буттевому, суспільному і державницькому аспектах. Вона основа людського буття, а ми, люди, є мовленням (Мартин Гайдеггер). Мова — це інстинктивна самосвідомість, це світогляд, це логіка духу народу (Гейман Штайналь).

По-друге, — це національно (розумій і буттево) недоформовані, тобто люди з від'ємною енергетикою без захисного поля безумовної любові до свого рідного. Нагадаю психологічну

Обізнаність персічного українського інтелігента у справах мовознавства мала, і чим вона менша, тим палкіші дискусії у справах правопису.

Юрій Шевельов.
Про критерій в питаннях українського офіційного правопису //Український правопис і наукова термінологія: історія, концепції та реалії сьогодення. — Львів, 1996. — С. 19.

¹⁴² Такий вірш ходив Галичиною у травні 1859 р. у час азбучної війни (див. статтю І.Франка...).

концепцію мови німецького ученого Геймана Штайнталя: “За своїм народженням людина належить до якогось народу, і тим самим її духовний розвиток зумовлений відповідним чином”. Отож чим зумовлений духовний розвиток цих людей? Чужою ідеологією, чужим менталітетом, чужим буттям. Відтак — вони не є собою. То яке право на інших може мати людина, що не здатна ідентифікувати себе через національне я?

Теперішній правопис — це московський сарафан на українському тілі.

Ірина Фаріон

По-третє, — це дилетанти — у найгіршому разі із загостреним почуттям суб’єктивізму. Про них можна сказати і поетично:

Якби ви вчилися так, як треба,
То й мудрость би була своя.
А то залізете на небо:
“І ми не ми, і я не я,
І все те бачив, і все знаю...”
(Тарас Шевченко).

Який сенс дискутувати з людьми цих категорій? Хіба зі сліпими говорять про квіти?

Б. Для тих, кому не на часі правописні зміни

Мовляв, ну їй проблеми знайшли у наш бурено-злидений політико-економічний час. До речі, без іронії — “О прекрасний час, неповторний час!” Тільки зуміймо це побачити.

По-перше, коли виникає проблема, то її слід вирішувати. А вона у нас кричуща, бо теперішній правопис — це московський сарафан на українському тілі.

По-друге, правописні і мовні зміни завжди суголосні з політико-економічними

кризами і злетами, позаяк сама мова у всіх її проявах категорія політична і державницька. Спробую це довести.

1. У час шаленої релігійно-політичної полеміки 1619 року видатний мовознавець Мелетій Смотрицький творив свою “Граматику слов’янську”, яка ще 150 літ була за головне джерело граматичних знань усього кириличного слов’янського світу. Саме ця граматика закріпила багатостражданну літеру г.

2. Три патріоти “Руської трійці” Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький без огляду на стабільний історико-етимологічний правопис Галичини і розлите по всьому краї “язичіє” (мішанка староукраїнського і старослов’янського елементів) остаточно усунули з нашого правопису ъ (єр), що втратив своє звучання; замість ѿ впровадили и; давні о, е стали передавати через і. Пророком, як відомо, у свому краю не будеш, тому в Галичині спершу ці новації не закріпилися, однак вони гарно, з легкою руки Левка Боровиковського, проросли на Великій Україні.

3. Далеко не в благодатні для українства часи творив Пантелеймон Куліш (згадаймо хоча б розгром Кирило-Методіївського братства, Валуєвський та Емський укази і з десяток інших заборон українського слова). Але саме він і саме тоді зібрав і широко спопуляризував усе те найкраще з фонетичного правопису, що зробили письменники ї учени XIX ст., за що його, як завше, звинуватили у політичному сепаратизмі, а його правопис назвали “знаменем русской розни” та ще й припіли до цього “польские деньги, которые действительно кокетничают с кулишивкою”. Чом не сучасні

Необхідно скинути “наукові лінгвістичні плащики”, за висловленням Михайла Грушевського, які прикривають проросійські або пропольські чи якісь інші теорії підкорення українства і вдягнути український правопис у національні шати, як це прийнято в цивілізованих країнах.

Левко Полюга.
Думки з приводу нового українського правопису 1996 р. //Мовознавство. — 1995. — № 1. — С. 12.

... коли ми вже такі унікальні, то чому ї нам в обох рідних мовах не мати по два правописи? Для держави і для громадянського суспільства. І нехай держава звикло дбає про убогих, а ми подбаємо про себе самі.

І годі вже нарікати на правописний хаос. Ті, хто вимагає твердого "правописного закону", здається, широ не розуміють, що накликають замість "хаосу" 20-х років ХХ ст. державне "єдинообразіє" 30-х, яке змусило нас тепер називати те попереднє десятиліття "Розстріляним відродженням".

Вадим Дивнич.
Недержавний правопис державної мови //
Критика. — Число 53. —
Березень, 2002. — С. 11.

аналогії у звинуваченнях теперішніх авторів запропонованого Проекту?

4. Під час московської валуєвської реакції (указ 1863 р. про заборону української мови), а саме 1873 р. у "Записках юго-западного отдела географического общества" (туди входили такі вчені, як: Володимир Антонович, Михайло Драгоманов, Павло Житецький, Микола Лисенко, Павло Чубинський) знаходимо вже цілком сучасний фонетичний правопис, однак хохол Юзефович розпочав завзяту боротьбу проти нього — і як наслідок, Емський указ 18.05.1876 року: "... чтобы при печатании исторических памятников безусловно удер живалось правописание подлинников, в произведениях же изящной словесности не было допускаемо никаких отступлений от общепринятого русского правописания".

5. У кривавому січні 1919 р. професор Іван Огієнко укладає "Правила українського правописання", покладені в основу Правопису 1929 р., а в його свідомості, очевидно, відлунюють торішні розстріли Героїв Крут і тритижневе розстрілювання більшовиками кожного, хто мовить по-українському (на вулицях Києва розстріляно понад 3.500 осіб).

6. Під акомпонемент масових розстрілів, репресій і голodomору 1933 року радянські "мовозванці" активно працюють над фонетичною і морфологічною асиміляцією нашого правопису. І як наслідок — створено радянський новояз і homo sovietikusa.

7. Вибухали бомби 1942 року, а совєтський уряд в Україні доручив АН поновити роботу над упорядкуванням українського правопису, який і було затверджено ще до

закінчення війни 8.05.1945 р. Очевидно, тоді, попри всі зусилля вчених, остаточно підірвалася на бомбі літера г. І ще, мабуть, вибухи заглушили вкраїнсько-російські відмінності у написанні великих і малих літер, у розставленні розділових знаків, у відмінюванні іменників IV відміні (у родовому відмінку імені, а не імені, як у російській). Очевидно, внаслідок контузії українська мова почала набувати російського обличчя. І цю контузію прогарно закріпив, як відомо, "Російсько-український словник" 1948 р., де вказано такі "розсипи", як: болт (замість прогонич), учебовий (зам. навчальний), глиба (зам. брила), верховний (зам. найвищий)... і сахар!

Зовсім не на часі все це робилося!

**В. Для тих, які вважають,
що запропоновані правописні зміни
розвідують усталені норми
і спричиняють хаос**

Так, погоджується. Розхитували, розхитують і будуть розхитувати, як робили це, наприклад, видатні письменники і науковці XIX ст., борючись із історико-етимологічним правописом і врешті досягнули його фонетичної основи. Розхитуватимемо й надалі хоча б тому, що, нарешті відкривши для себе істинні правописні норми, негідно писати їх говорити за позамовними правилами волонтаристів, невігласів і чужинців. Розхитуватимемо й надалі тому, що саме в межах одного закону народжується інший; саме від незнання прямуємо до знання; а знання дає непоборну певність,

Українофоби добре розуміють, що з очищенням правопису частину з набутого в руйнуванні нашої мови за десятиліття було б знищено в одну мить.

Леонід Волошин
Цит. за Анатолій Погрібний.
Раз ми є, то де?
— К., 2003. — С. 137.

*Ми — це читачі
“Сучасності”, “Ї”,
“Критики” й ще
багатьох українських
часописів, що не
визнають правопису,
якого нам накинуто
після 1930 р.*

*Це нам дододжала
діяспора, зберігаючи
для нас український
правопис скрізь,
куди Країна Рад не
дотяглалася своїми
чобіттями.
Всі наші видання
послуговуються
практично власними
системами, різною
мірою повертаючи
норми харківського
правопису або
роблячи власні
пропозиції.*

*Вадим Дивнич.
Недержавний правопис
державної мови //
Критика. — Число 53. —
Березень, 2002. — С. 11.*

що цей Проект — це поступ у звільненні мови
від рабських пут 30—60-их років.

Г. Для енергійних, мудрих, сильних, наполегливих... і завжди грамотних

Після всіх цих переліченых жахів сталося свято: ми таки отримали гідний Проект українського правопису, що повертає нас, **власне з метою руху вперед**, у нормативний, науковий, національно наповнений мовосвіт. Ми маємо можливість позбутися чужої форми, що встигла спотворити і сам зміст. Попри це, ми, свідомі унікальної незнищенності, всупереч усьому їдемо до самих себе. Адже вже років п'ять у Львові, наприклад, існують видавництва, що самотужки, без волі на то зверхників, працюють за стрижневими нормами Правопису 1929 р. Це “Літопис”, “Місіонер”, “Свічадо”, “Журнал фізичних досліджень” тощо, у Києві — ж. “Сучасність”, “Критика” і т.д. Згадаймо, як блискуче розпочинав цю роботу канал 1+1 та ICTV..., а тепер продовжують редактори новин на каналі СТБ та окремі кореспонденти 1-го каналу національного радіо, тоді як у часи совдепії всі періодичні видання і видавництва регулярно одержували “чорні” списки питомих українських лексем, що опинилися начебто поза мовним законом. Словом, джина випущено з пляшки. Сильні не відступають — вони діють через слово.

Г. Як узаконити віднайдену істину?

Щоб затвердити нові, тобто добре напрацьовані старі правописні норми — потрібно:

- а) навчитися любові до себе через рідну мову і культуру;
- б) знати, чому так правильно, а по-іншому неправильно;
- в) хотіти знати, як правильно, бо від хотіти — до творити пів кроку.

Потрібен і соціальний чинник. Державні зверхники: президент, прем'єр-міністр, віцепрем'єр-міністр, міністр освіти, — осягнувши три попередні чинники, мають схвалити із доопрацюванням цей Проект як **нагальну потребу часу, як свідчення національного поступу, як гаранта природного і самобутнього розвитку нашої мови**. Згадаймо до слова, що перемога фонетики над етимологією у 90-ті роки XIX ст. в Галичині та Буковині по семилітній упертій боротьбі сталася головно тому, що за неї стояли урядовці. Бо Степан Смаль-Стоцький та Федір Гартнер своєю працею “Руська граматика” (1893 р.), яку впровадили у школи, переконали їх у великій користі правописної реформи. І це тоді, коли наради вчених у Львові і Чернівцях висловлювалися проти зміни правопису. І це тоді, коли російський уряд (їх, як бачимо, всюди повно) висловив ноту дипломатичного протесту проти зміни етимологічного письма на фонетичне... Чом не сьогоднішнє шарпання російсько-українських “сношений” на теми “ущемлення прав русскоязычных”? А тут ще й новий правопис на іхні імперські голови...

Теперішній правопис — це радянська версія української мови.

*Володимир Кулик.
Правописне божевілля //
Критика. — Травень,
2001. — С. 12.*

*Відмова від правопису
1933 р. і його
подальших косметич-
них редакцій
дев'ятисічних років —
це нагальна потреба
часу, це свідчення
національного
поступу, це гарант
природного і само-
бутнього розвитку
нашої мови.*

Ірина Фаріон

У той же час (зазначу й дещо оптимістичіше) у сучасній видавничій практиці в межах України немало правописних змін ... вже упродовж кількох років введено...
Можливо, це і є вихід поки що надати тим або іншим мовним фактам статус необов'язкових, а допустимих. Дозволених найперше нашою громадською українською волею...

Анатолій Погрібний
Раз мис, то де?
— К., 2003. — С. 140.

Світ мови невичерпний. Він безмежний у вдосконаленні. Аби лиши вдосконувалися у відкритті правди.

Правопис — це форма чи сутність мови? Якщо форма, то вона має випливати із внутрішньої будови мови, витлумачуючи і стверджуючи її традиції; якщо сутність, то її слід оформити відповідно до природних мовних закономірностей. У будь-якому разі правопис слід унезалежнити від позамовних чинників, а тим паче радянської доби, що методологічно і методично творила через правопис радянську версію нашої мови. Якщо застосувати Стусів вислів, що “письмо з помилками — це як невиміті руки чи зуби”¹⁴³, то в теперішньому одязі наша мова за окремими фонетико-морфологічними ознаками нагадує цілком розсхітану систему. Тож чи не зодягнути її у природний корсет, пристосований до тіла. І буде вона струнка, граційна — і неповторна.

P.S.

2002 рік розпочався із чергових волонтеристських висновків: на початку року Правописну комісію переведено з Кабінету Міністрів у підпорядкування НАН України та Міністерства освіти й науки. 19 лютого оприлюднено новий склад комісії на чолі з істориком І.Курасом та філософом В.Кременем, “посиллю” її “лінгвістичну” спрямованість і одіозний археолог П.Толочко. Натомість без жодного

¹⁴³ Стус Василь. Листи до сина. — Івано-Франківськ, 2001. — С. 150.

обґрутування (бо й так зрозуміло) виведено з Правописної комісії найпотужніших лінгвістичних авторитетів — професорів Віктора Коптілова, Анатолія Погрібного, Олександра Пономарєва, Івана Ющука, Ніну Тоцьку, Івана Вихованця, Ніну Кліменко, Андрія Бурячка, Павла Чучку, Миколу Штеця, Михайла Лесєва, Олександра Гаркавця — а для колишнього очільника Правописної комісії, директора академічного Інституту української мови, член-кореспондента Академії наук Василя Німчука приберегли місце... рядового члена. “Видається неймовірним, але ревізування Правописної комісії відбулося без відома навіть Інституту української мови НАН України, який і мусив би бути тією установою, що в першу чергу мала б відповідати за рівень компетентності комісії, за ті чи ті правописні норми”¹⁴⁴.

Без відома Інституту української мови так званою “кваліфікованою більшістю голосів присутніх членів” новоспеченої уголовської української національної комісії з питань правопису 19 грудня 2003 року на основі проєкту “Українського правопису” за науковою редакцією В. Русанівського (К., 2003) — а це в принципі чинний правопис — прийнято шість нововведень.

Ці нововведення надто гучно назвати косметичним припудренням українськомовної споруди радянського зразка. Це торжество

Обов'язок держави і наукової громадськості — системою авторитетних заходів зняти у суспільства психологічні гальма, що перешкоджають людям адекватно сприймати мовну ситуацію в країні взагалі, неминучість правописних змін зокрема.

Пам'ятаючи при цьому, що наукові проблеми не розв'язуються референдумом.

Юрій Бадзьо.
Тривожна аналогія: на обрї 1933-ї?//
Літературна Україна. — 2002. — 11 квітня.

¹⁴⁴ Український правопис — повернення до національних зasad. — К., 2003. — С. 6.

В історію українського мовознавства увійде 18 грудня 2003 р. як день повернення до тоталітарного минулого. Це день фальшування ухвал стосовно українського

правопису на так званому підсумковому засіданні Української національної комісії з питань правопису.

Із 40 членів комісії на засідання з'явилося тільки 19 (43, 13%)

Іван Вихованець
Ненаукові пристрасті
Там само. — С.16.

радянського мислення і радянської української мови! Всі зasadничі фонетико-морфологічні норми залишилися поза увагою “надійних реформаторів”.

Пропоную читачам це псевдореформування змученої української мови, визнаючи, на щастя, слухність 3, 6, 7 пунктів та абсолютно наукову неспроможність (особливо формулювання: деякі ін.; та ін.; згідно з вимовою?!)

її ідеологічно-совєтську спрямованість пунктів 1, 2, 4, 5.

1. Взяти за основу нової редакції “Українського правопису” проект “Українського правопису” за наукової редакцією академіка В.М.Русанівського (К., 2003).

2. Писати букву *г* в питомих і засвоєних загальних та власних назвах — прізвищах і топонімах — згідно з вимовою: *дэига*, *Гонта*, *Грещук*, *Горонда* та ін.

3. Писати слово *пів* завжди окремо від сусідніх слів, якщо воно означає “половина”, напр.: *пів години*, *пів яблука*, *пів Києва* та ін.

4. Писати у загальних назвах тільки *г*, незалежно від того, *h* чи *g* вимовляють у мові-джерелі (*гербарій*, *гіпотеза*, *газета*, *гол*). В окремих словах, запозичених переважно через російську мову з англійської, відповідно до *h* передбачено й далі писати *x*: *хобі*, *хокей*, *ноу-хау* та ін.

5. У загальних назвах іншомовного походження подвоєння приголосних звичайно не передаємо: *тона*, *нето*, *брото* та ін., але *ванна*, *вілла*, *манна*, *булла*, *бонна*, *пенні* та деякі ін.

6. Поширити “правило дев’ятки” на правопис іншомовних власних назв: *Аристотель*, *Едип*, *Занзібар*, *Сиракузи* та ін.

7. Не вживати звук *й* у словах *параноя*, *секвоя*, *феєрверк*, *фое* та ін.

Насамкінець загальна оцінка проєкту “Український правопис” — 2003 за ред. В.М.Русанівського. Цей проєкт слабкий з наукового погляду. В ньому не виявлено достатньою мірою знання засад українського правопису, зокрема фонемного (фонематичного) принципу як визначального, а також розуміння особливостей фонологічної і граматичної структур сучасної української літературної мови, їхньої відмінності від російської мови.

Підкреслимо також, що проєкт “УП” — 2003 позбавлений ознак нової редакції. Це фактично повторення чинного, 4-го, виправленого і дополненого, видання “УП”, видрукуваного 1993 р.

Іван Вихованець.
Ненаукові пристрасті...
Там само. — С. 22–23.

ЗМІСТ

СЛОВО ДО ЧИТАЧА	5
I. ПРЕЛЮДІЯ ДО ВБІВСТВА.....	7
II. ДО ІСТОРІЇ НАШОГО ПРАВОПИСУ	14
III. РАДЯНСЬКА ВЕРСІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ (ЧИ МОВИ?)	34
1. Фонетична асиміляція	38
§1. Виличення літери г (звукa [г], фонеми /г/) на зразок грунт замість ґрунт, Гегель замість Гегель	38
§ 2. Виличення літери т на місці грецької літери “тета” — θ, на зразок кафедра замість катедра	45
§ 3. Виличення початкового и у питомих та давно засвоєних словах	52
§ 4. Виличення їотації голосних а, у, о (ія, ю, ѿ) у словах іншомовного походження	61
§ 5. Виличення дифтонга аў в словах іншомовного походження	68
§ 6. Про апостроф в іншомовних словах	69
2. Морфологічна асиміляція	73
§ 1. Виличення закінчення -и родового відмінка однини іменників третій відміни на зразок радості, любові замість радости, любови	75
§ 2. Виличення закінчення -и родового відмінка однини іменників IV відміни із вставним суфіксом -ен у непрямих відмінках (ім'я — імени, плем'я — племени)	78
§ 3. Незмінюваність іншомовних іменників середнього роду з кінцевим о	81
§ 4. Про зміну роду іменників (або примусову маскулінізацію)	84

3. Власне ортографічні зміни	87
§ 1. Написання слів із пів	88
§ 2. Правило “9” і власні назви	90
§ 3. Подвоєння приголосних в іншомовних словах	92
§ 4. Ахіллесова п'ята нашого правопису (або дещо про правопис слів іншомовного походження)	96
ЕПІЛОГ	105

Реабілітували
знищених
 тоталітарним режимом
 мовознавців, але ніяк
 не реабілітуємо їхньої
 праці.

Олександр Пономарів.
Український правопис у
 запитаннях і відповідях...
 Там само. — С. 113.

Науково-популярне видання

Ірина Фаріон

ПРАВОПИС — КОРСЕТ МОВИ?

український правопис
як культурно-політичний вибір

Літературна редакція

Ірини Фаріон

Художня та технічна редакція

Романа Скиби

Підп. до друку 28.05.2010. Формат 60x84/16. Папір офс. Офс. друк.
Ум.-друк. арк. 6,7. Ум. фарбовідб. 7,4. Обл.-вид. арк. 4,7. Зам.

ТзОВ Видавництво "Свічадо"
Свідоцтво серії ДК №1651 від 15.01.2004 р.
79008, Львів, а/с 808, вул. Винниченка, 22
тел. (032) 235-73-09, тел./факс. 240-35-08
e-mail: post@svichado.com, url: www.svichado.com

Ірина ФАРІОН

Кандидат філологічних наук, доцент катедри української мови і прикладної лінгвістики Національного університету "Львівська політехніка".

Автор монографії "Українські прізвищеві назви Підкарпатської Львівщини наприкінці XVIII — поч. XIX ст." (2001 р.), численних наукових статей з антропоніміки, соціолінгвістики, культури мовлення, загального мовознавства; самобутніх публістичних статей на мовну тематику; автор ідеї, натхненник та організатор щорічних виставок (1997–2002 рр.) мистецьких студентських робіт та виданих плакатних наборів "Мова — твоого життя основа" та "Я на сторожі коло їх поставлю Слово".

Людина, що завдяки Мові змінює світ.

Ця книжка для трьох громадських категорій, знервованих змінами в правописі, або для нефілологів, які хочуть його обговорювати;

— для тих, кому не на часі правописні зміни;

— для тих, які вважають, що ці зміни спричиняють хаос;

— і зрештою — для енергійних, мудрих, сильних, наполегливих... і завжди грамотних.

Словом, насправді для тих, хто усвідомлює: найперше завдання мовознавців — відновити криваво перервану правописну традицію як знаковий засіб самоідентифікації українців.

ISBN 978-966-8744-16-7

«А як цікаво читати... Текст логічно поділено на розділи, виділено найважливіші проблеми казенного та питомого нашого правопису. Читач аж ніяк не загубиться у складній проблематиці матеріалу. А чого варто є розкішна мова Авторки — образна, дотепна, іронічна чи навіть патетична! Читаєш, ніби художній твір».

Igor Калинець